

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BALASSA PÉTER: Köszöntő híján – Mándy Ivánnak 1009

*

KOVÁCS ANDRÁS FERENC: Jack Cole dalaiból 1011

CSORDÁS GÁBOR: Nemzet felett – nemzet alatt (*avagy a kultúra mint kín és sérelem*) 1016

THOMKA BEÁTA: Kultúrkörök határmezsgyéjén 1032

TAKÁTS GYULA versei 1035

KŐRÖSI ZOLTÁN: A Vidám Történetek Fesztiválja (*elbeszélés*)
1038

*

KASZÁS MÁTÉ: Ma (*elbeszélés*) 1050

VARGA IMRE versei 1056

GÉCZI JÁNOS: 1992. augusztus 22-27. Róma 1058

SOLTIS LAJOS: Az ember levegő nélkül (*Balog József beszélgetése – Szó szerint 3.*) 1069

MÁNDY STEFÁNIA versei 1074

MOHAI V. LAJOS: Húsz év az olvasásra (*Ottlik Géza Budájáról*)
1076

*

NÉMETH MARCELL: A kritika az kritika az kritika az kritika az...
(*Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*)
1083

ANDRÁS SÁNDOR: Újraosztás (*Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991*) 1094

BUDAI KATALIN: A kakas szava (*Keresztury Tibor–Mészáros Sándor: Szövegkijáratok*) 1102

1993

DECEMBER

*Folyóiratunk 1993-ban a József Attila Alapítvány,
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a
Central & East European Publishing Project
támogatásával jelenik meg.*

**November elején megjelent
a Jelenkor
magyar és német nyelvű antológiája.
Egy könyv: 524 oldal és talán valamivel több
abból a néhány tízezerből,
amely a Jelenkor eddigi harmincöt évfolyamát képezi.
Szeretnénk, ha olvasóink közül minél többen ismernék meg
e könyvet, mely negyven, a Jelenkor számára különösen
kedves író és költő írásait tartalmazza.
Ezért mindenkit szeretettel várunk
december 10-én, pénteken este 7 órakor, Budapesten,
az Egyetemi Színpadon rendezendő
Jelenkor-esten.
Egy felolvasóest: másfél óra és talán valamivel több
abból a harmincöt évből,
amely immár a folyóirat mögött áll.**

60,- Ft (10 %-os ÁFÁ-val)

JELENKOR

JELENKOR

XXXVI. ÉVFOLYAM

12. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, TOLNAI OTTÓ

*

Baranya Megye Önkormányzatának lapja.

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.

(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/336-803),

a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a József Attila Alapítvány, valamint a
Central & East European Publishing Project támogatásával.

Felelős kiadó: Csordás Gábor.

Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Kiadó Kft.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,

Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzetszámmra,

illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.

Előfizetési díj egy évre belsőldre: 660,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.

Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KIÁLLÍTÁSOK. A Budapest Galéria kiállítóházában *Kéri Ádám* műveit tekintheti meg a közönség november 5-től, *Lövedékek* címmel. Ugyancsak a galéria kiállítóházában látható Pasqualetti Zsófia *Közelítések, avagy szobor-ötlek Isten kertjéből* című kiállítása, november 9-től december 20-ig. *Mándy Iván* nyitotta meg a *Sugár Gyula* műveiből rendezett *Mítoszok és démonok* című tárlatot, amelynek a galéria kiállítóterme ad otthont. – A budapesti Néprajzi Múzeumban Nagy Z. László *Japán* című fotókiállítását a távol-keleti ország nagykövete, *Koichi Tsutsumi* nyitotta meg november 12-én. A fotókat december 31-ig tekinthetik meg az érdeklődők. – *Louise McCagg* szobrász *Költőportrék* című kiállítását a Petőfi Irodalmi Múzeumban *Konrád György* nyitotta meg november 4-én. A művek december 31-ig láthatók. – Az esztergomi Duna Múzeum *Szabados Árpád* grafikai alkotásait mutatta be október 20. és november 30. között. – A székesfehérvári Szent István Király Múzeumban *Ország Lili* műveit tekinthette meg a közönség október 23. és november 21. között. Ugyanitt látható *Megyik János* kiállítása november 13-tól december 12-ig. – A Pécsi Galéria *Friedemann Hahn* festményeiből október 1. és 24. között rendezett kiállítást. Ugyancsak itt volt látható, *Levél a vakokról* címmel, az a kiállítás, amelynek keretében *Donáth Péter, Gáyor Tibor, Gellér B. István, Gémes Péter, Hencze Tamás, Károlyi Zsigmond, Kicsiny Balázs, König Frigyes, Maurer Dóra, Roskó Gábor, Swierkiewicz Róbert* és *Takács Máté* művei kerültek bemutatásra, október 29-től november 14-ig. A Pécsi Kisgaléria *Frankl Aljona* és *Lugosi Lúgo László* fotóművészek *Eltűnő Budapest* című kiállításának adott otthont október 22. és november 14. között. A Pécsi Galéria *Loltán Pál* szobrászművész alkotásaiból rendezett kiállítást, melynek megnyitóján *Parti Nagy Lajos* beszélt november 19-én. A műveket december 12-ig láthatja a közönség. – A Művészetek Háza rendezte meg Pécsset *Robbin Ami Silverberg* és *Böröcz András* műveinek bemutatását, amelyet *Pataki Gábor* művészettörténész nyitott meg október 29-én. A *Tojások* című kiállítás november 29-ig volt látogatható. A Pécsi Horvát Intézet és a Művészetek Háza szervezésében nyílt meg *Dormán László* és *iffi. Ótos András* fotókiállítása november 4-én, *Ősök jussán* címmel. – *Cseri László* képeiből rendezett fotókiállítást a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület *Legalul '73-'93* címmel, október 23-tól a Rácz Aladár Közösségi Házban.

*

ÚJ KÖNYVEK. Az Akadémiai Kiadó gondozásában látott napvilágot a kétkötetes Budapesti Lexikon, valamint a Magyar Nagylexikon első kötet. Mindkét lexikont sajtóbemutatón ismertették a közönséggel. – A Szépirodalmi Könyvkiadó

megjelentette *Illyés Gyula Összegyűjtött verseit*, a költő 91. születésnapja alkalmából. A kötetet többek közt *Illyés Mária* és *Domokos Mátyás* mutatta be a budapesti Írók Boltjában. – A Pannónia Könyvek sorozatában jelent meg *Fülei Szántó Endre Fortélyos fogságban* című könyve. A művet a szerző és *dr. Szirtes Gábor* sorozatszerkesztő beszélgetésének keretében ismerhették meg az érdeklődők október 19-én a pécsi Művészetek Házában. – Az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet adta ki a Pécsi Nemzeti Színház repertóriumát bibliográfiával, két kötetben. *Futaky Hajnával*, a könyv szerzőjével *Márfi Attila*, a Baramya Megyei Levéltár igazgatóhelyettese beszélgetett a sajtóbemutatón október 14-én a pécsi Művészetek Házában.

*

DEBRECENI IRODALMI NAPOK. A *kritika ma* címet kapta ebben az évben a hagyományos irodalmi rendezvény, amelyen *Görömbei András* és *Radnóti Sándor* tartottak bevezető előadást. A november 18-19-én rendezett találkozó első napján a felkért hozzászólók, *Bányai János, Csuha István, Dávidházi Péter, Lengyel Balázs, Károlyi Csaba* és *Mészáros Sándor* előadásai hangzottak el, a második nap a vita jegyében telt.

*

KULTURÁLIS RENDEZVÉNYEK. A *Fejér Megyei és a Székesfehérvári Múzeum 120 éve* címmel kiállítás nyílt a Fekete Sas Patikamúzeumban október 29-én. A jubileum alkalmából előadások és sajtótájékoztató keretében tájékozódhattak az érdeklődők a múzeum múltjáról és terveiről. – Nemzetközi tanácskozást rendezett az irodalmi modernség kérdéseiről a Janus Pannonius Tudományegyetem irodalomelméleti tanszéke október 27-31. között a Pécsi Akadémiai Bizottság székházában. A konferencián előadást tartott többek közt *Hans-Robert Jauf, Boros János, Orbán Jolán, Kulcsár Szabó Ernő, Kabdebó Lóránt, Bécsy Tamás, Györffy Miklós* és *Bókay Antal*. – A pécsi Művészetek Háza adott otthont a *Múlt és Jövő* folyóirat estjének november 5-én. *Kőbányai János* főszerkesztő, *Sipos Mihály* és *Éri Péter*, a Muzsikás együttes tagjai mellett közreműködött *Rázga Miklós*, a PNSZ színművésze. Az est folyamán a közönség megtekinthette *Jancsó Miklós* a hegyaljai zsidóságról készített új filmjét. – Ugyancsak a Művészetek Háza rendezte meg az októberben indult művészeti folyóirat, a *Balkon* pécsi bemutatóját, november 11-én, a szerkesztők, *Fitz Péter, Hajdu István* és *Sebők Zoltán* részvételével.

*

JACQUES DERRIDA PÉCSETT. A neves francia filozófus november 12-én a Janus Pannonius Tudományegyetem központi épületének dísztermében tartott előadást, amely után az egyetem, *Hámori József* rektor és a szenátus döntése alapján, honoris causa doktorrá avatta.

1993. december 23-ára,
az Andrásy útra, szemközt
az Operával, hidegben

Köszöntő híján – Mándy Ivánnak,

hogy 75. születésnapja ellenére maradjon még itt, minden ellenérvvel szemben, józan megfontolásból, amíg lehet. Bár nincs, aki megmondhatná, meddig s miért lehet. Talán az egyre kihívóbb épelméjűség ősbölcényeként. Maradj meg mag-(ad)nak, ezt kérem, Iván. Maradj, mert nem érdemelnek meg.

Rémes és nevetséges, amiben éltél, élünk, élek, élsz. Beszélni sem érdemes róla. De *nagyon* érdekes!, hogy ennyire és ilyen. Még ez is, még az is, még ezt is, még olyat is... á, hagyjuk. – Múltkor valaki átment volna a zebrán, biztos tudod vagy láttad, szóval ilyesmire gondolok, mint egy komfortos, gyöngéd fenyegetésre: *vigyázz az átkelésnél, nézz magad elé!* Nem tudom, mi ez a jól berendezett üresség és veszélyesség, ez az *elhallgatás*, ami mögött nem biztos, hogy van valami kimondani tilalmas vagy érdemes, mindenesetre feltűnő az egyre több szó, ami semmit nem jelent, amitől csak félni lehet, mint egy hideg, gonoszul szeles utcasarkon, átkelés előtt, közben és után.

Hovatovább egy-két ellenszert ismerek és gyakorolok. Az egyik: telefonon szót váltani veled, vagy kávézni a pitiáner módon átalakított Művészből, vagy hazakísérni, *önző okokból* Téged a kaputokig, valamely üres, szószátyár, lehangoló és mégis koncentrációt: hazug etikettet követelő, az egész napot megrabló „rendezvény” után, miközben egyszerűen csak azt mondom: „Hű, az a Thomas Bernhard! Milyen jól tudott gyűlölni!” Pedig tudhattam volna, hogy mindent tudsz és figyelsz, ami Neked fontos, *tehát*: fontos. A többi nem számít STB. – ahogy ezek a betűk Nálad követik egymást és nem másnál; még nálam sem. ZSÁK, a kapus üzeni: Köszöni, amit múltkor mondtál róla. Sokáig, hova-tovább ölel

(Balassa) Péter

Ui: Gondolkozom az öregemberen és operázok (papíron), bármit jelentsen is „ezeknek”, ha *egyáltalán* jelent valamit. Jól van. Minden úgy lesz, ahogy kérted. Addig is – hívjuk egymást.

Jack Cole dalaiból

El Paso

*Volt egy pacák ösmerte El Paso
Ha róla szállt örömmel telt a szó
Úgy illett rá a Törvény szent betűje
Pedighát nem volt impotens se húje
Csak mindenét pörökkel elbaszó*

(Texas – 1933)

Verkliszó

*Papol Stanford s a Berkeley
Fejedben forg a verkli
Fejedben forg a verkli
Okít a nyegle Yale
Tudós ki nem henyél
Tudós ki nem henyél
Agyad bötükbe sarvald
Tanítgat int a Harvard
Tanítgat int a Harvard
Halandzsa sok duma
Hív Little Rock Yuma
Hív Little Rock Yuma
Légy vándor piabarát
Vedeld a Niagarát
Vedeld a Niagarát
Megösmer minden ucca
Nevada Winnemucca
Nevada Winnemucca*

(Vásári rigmus Wyomingból)

Új alabamai folklór

*Megjövök egyszer Laramie-n át
Oklahomából Yosemite Kiddel
Ó Julie Green jön haramiád
Szívemet teled teszem ide hidd el*

*Más tapenyol sok pici pipit
Más ki-kiíssa a Mississippit
Más a pocakját teleeszi
Jer Julie Green vár Tallahassee*

*Daytona Beach vár Alabama
Más tehenésznek a dala blama
Am az enyém dzsessz boogi-woogie
Jer Julie Green lesz digidugi*

*Érkezem érted Laramie-n át
Bandavezérként Yosemite Kiddel
Ó Julie Green várd haramiád
Szívemet csak eléd teszem ide hidd el*

(Megromlott szöveg Montgomeryből)

Wadnyugat wégwidéke

*Avagy az Éneklő Borz balladája,
amely
Walla Wallából származik –
Jeff Astolfsonnak ajánlom*

*Wadnyugat wégwidéke
Már nem a régi – torz
Musztángon wágtat Jack Cole
Sitting Bull Crazy Horse*

*Utóbbi szólal ekkor –
Éneklő Borz te jackcole
Kortársaid legjobbikát
Ne bántsod a wayne Ülő Bikát
Mögöttünk Little Bighorn*

*Golyó pattog nem popcorn
Nyomunkban újra Custer
Halottunk húsz kataszter
Kíméld a wénülő bikát
Sorstársaid legjobbát*

*Wadnyugat wégwidékén
Witézi nép ki porz
Wágtáz hiába Jack Cole
Sitting Bull Crazy Horse*

*Utóbbi prüszköl ekkor –
Éneklő Borz te jackcole
Ne bánts a wénülő bikát
Ha benned nem kap ő hibát
Nyomunkban kerge Custer
A sziklahegy se flaszter
Bőrünkre büszke French Creek
Kotorni fürge senkik
Lelkedben nem kap ő hibát
Kíméld a wayne Ülő Bikát*

*Wadnyugat wégwidéke
Wak történészi póz
Piszokban wérben Custer
Jack Cole meg Crazy Horse*

*Utóbbi mukkan ekkor –
Mögöttünk semmi Jack Cole
Se törzs se wénülő bikák
Csak új hibát szülő hibák
De visszadünnyög ekkor
Éneklő Borz a jackcole –
Nyomunkban senki semmi
Mert kezd már wége lenni
Hisz Wadnyugat widékén
Wagy másutt Crazy Horse
Hol nem nyughatni békén
A történelem – torz*

*Félmúltban wágtat Jack Cole
Rábámul Crazy Horse
Ám bárhogy nézi – testwér
Akárhogy nézi – Borz*

Be hírhedt hely ma Oakland

Avagy
a Belle Liberté balladája,
amely
Kaliforniában jegyeztetik föl –
John Sachsnak küldöm,
Iowa Citybe

Be hírhedt hely ma Oakland
J. C. a selyma öklend
Rókázik át a Hídon
Bizony csodás a Freedom
Kutyák járókelők
Kelnek J. C. előtt
Járnak J. C. után
Bámulnak rá bután
Nézelnek néha vissza
Ez ám vacak borissza
Vagy inkább boriszom
Talán Jim Morrison
Esetleg Bob Dylan
Lehetne pont illen
Lökött Rimbaud porontya
A múltat ó hogy ontja
Művész fűvész hobó
Afféle naplopó
Mégsem Joan Baez
Miért olyan baj ez
Mi bárkit pörre hökkent
Ha itt öbölbe öklend
Billenne át a Hídon
Bizony csodás a Freedom
Kutyák járókelők
Jönnek J. C. előtt
Mennek J. C. után
Merednek rá bután
Farizeusok rányik
Jesszus mindent kihányik
Matthew ne nézzed Őt
Érkeznek pénzszedők
Kufárok vámosok
Más zsoldban más mocsok
Kinek minden hit ócska
Hördül – csak egy zsidócska

*Nigger meg indián
Ebekben nincs hiány
Félvér – nem es vitás
Borzas bides csipás
Pofája görbe pökhend
Amint öbölbe öklend
Bár bukna át a Hídon
Bizony csodás a Freedom
Kutyák járókelők
Mennek J. C. előtt
Jönnék J. C. után
Merednek rá bután
Mögötte egy komor
Fáklyás hölgy kegyszobor
Föltartja homlokát
Jeszuskám mondd okát
J. C. no szólj – ki vert át
Suttogja Szép Libertad
Ki fogja homlokát
Ha J. C. pont okád
De mást mit is tehet
Meváltó nem lehet
Elnök sem Mount McKinley
A lélek pang megsínyli
Hát szarnak rá csupán
Szarnak J. C. után
Szarnak J. C. előtt
Kutyák járókelők
Rókáznak át a hídon
Be hírhedt hely ma Oakland
J. C. a selyma öklend
Bizony csodás a Hídon
Okádik már a Freedom*

Nemzet alatt – nemzet felett

avagy a kultúra mint kín és sérelem*

Hölgyeim és uraim,

amióta az eszemet tudom, az irodalmi alkotásban és a politikai ellenállásban egyaránt vitathatatlan érdemeket szerzett személyek minduntalan intelmeket intéznek hozzám a nemzeti kultúra tárgykörében. Egyfelől óvjam a nemzeti kultúrát, ne engedjem elherdálni, ebek harmincadjára jutni, méltatlan sáfárok kezén elkallódni, horribile dictu meggyalázní, gúny és nevetség tárgyává tenni; másfelől viszont okosan egyeztessem az európai kívánalmakkal, *töltsem meg* általános emberi tartalmakkal, és ha már szeretem, úgy szeressem, hogy ez a szeretet ne legyen szűkkeblű. Olyan ez, mintha egy lidérces álomban azt követelnék tőlem, tüstént szolgáltatssam vissza a lopott holmit, és én görcsös igyekezettel próbálnék eleget tenni e felszólításnak – csakhogynem tudom, miféle holmiról van szó.

Az alkalom, hogy Önök előtt beszélhetek, mintegy rákényszerít, hogy számot vessek e lidérces álomtartalommal, megtaláljam valódi jelentését, s ezáltal megszabaduljak a tárggyal kapcsolatos szorongásomtól. Mintegy viszonzásul azt remélem, hogy az e tárggyal kapcsolatos szorongás előadásom révén valamelyest Önökben is enyhülni fog.

A lidérces tárgy neve tehát: nemzeti kultúra. Első kérdésem az lesz, mit jelent ez. A második pedig, hogy miért követelik rajtam olyan hevesen.

I. Kultúra, civilizáció, hagyomány

A „nemzeti kultúra” szókapcsolat jelentésszerkezete a „szocialista demokrácia” szókapcsolatéhoz hasonlítható: a jelző megszorítja az utána álló szó eredeti jelentéskörét, ám e jelentésmegszorításon kívül a szóösszetétel egy második, rejtett, ám sokkalta hatékonyabb jelentéssugallatot is hordoz: a megszorító jelző jelentésköre részesül a megszorított fogalom jelentésköréből, mégpedig éppen abból, ami abban nem megszorítható.

A szókapcsolat tehát azt mondja ki, hogy valamely adott kultúrának – bármely kultúrának – vannak lényeges nemzetszerű vonásai, melyek által elkülöníthető „a kultúrától” általában véve, esetleg szembe is állítható vele; és azt sejteti, hogy valamely adott nemzet – bármelyik nemzet – rendelkezik kultúraszerű vonásokkal – tehát hogy létezik angol kultúra, orosz kultúra, lengyel kultúra, pusztán azért, mert van angol nemzet, orosz nemzet és lengyel nemzet. *A nemzet kultúrahordozó; nemzetben él a kultúra.* Vagy ha nem, akkor legalább vannak a nemzetnek olyan attribútu-

* Az előadás rövidített változata, akárcsak az ez után következő írás, Thomka Beáta esszéje elhangzott 1993. szeptember 18-án Szekszárdon, írók és politikusok *Európai kultúra – nemzeti kultúra* címmel megtartott tanácskozásán.

mai, amelyeken a kultúrának egy sajátos, nemzeti variánsa alapulhat – tehát mondjuk, ha nem is létezik magyar vagy román kultúra, létezik legalább az európai kultúrának egy sajátosan magyar, illetve román alfaja, változata. De máris túl sokat használtam a „kultúra” szót, ideje elárulnom, mit értek alatta.

Az első nehézséget mindjárt az jelenti, hogy a kultúra fogalmának jelentésköre mindig a kultúrában adott, az emberek *kultúránként* változó jelentéskört tulajdonítanak és esetenként más elnevezést adnak annak a valaminek, amit én a saját „***”-mban állva „kultúrának” nevezek. Ennélfogva a kultúra minden meghatározása olyan kiiktathatatlan körkörösséget foglal magába, amit a kérdés tárgyalása közben mindvégig szem előtt kell tartani, és ami a tárgyról tett kijelentéseinket mindig jelentősen korlátozni fogja. Az első és talán leglényegesebb korlátozás az, hogy a kultúra semmilyen meghatározása nem tarthat igényt a *bizonyítható tétel* státuszára, hanem csak – bevallott vagy bevallatlan – *választás* eredménye lehet. Ideális esetben e választást kizárólag pragmatikus indíték vezérli: olyan meghatározást kívánunk adni, amely a jelenségek lehető legtágabb körét értelmezni tudó *munkahipotézisként* használható. Valójában azonban az ilyen választásban mindig szerepet játszanak ellenőrizetlen előítéletek és elfogultságok is. Ezen a ponton tehát – mosva kezeimet – be is fejezhetném előadásomat, ha nem azt vallanám, hogy jobb beszélni és tévedni, mint csalhatatlanul hallgatni, átengedve a beszéd lehetőségét azoknak, akik reflektálatlan magabiztossággal, a saját hajuknál fogva rángatják elő érveiket és definícióikat.

Norbert Elias kitűnő könyvében¹ találóan állítja szembe egymással a *civilisation* angol-francia fogalmát a *kultúra* német fogalmával: „A »civilizáció« angol és francia fogalma politikai vagy gazdasági, vallási vagy technikai, erkölcsi vagy társadalmi tényekre vonatkozhat. A német »kultúra« fogalma lényegében szellemi, művészi és vallási tényekre vonatkozik, s használata egyfajta szigorú válaszfalat húz ezek, valamint a politikai, gazdasági és társadalmi tények közé.” (102) „A »civilizáció« folyamatot vagy legalábbis valamilyen folyamat eredményét jelöli. Olyasmire vonatkozik, ami állandóan mozgásban van, folyton »előre«-halad. A német »kultúra«-fogalomnak, ahogy jelenleg használják, más a mozgásiránya: emberek produktumaira vonatkozik, melyek egyszerűen megvannak, mint »a mezők virágai«, műalkotásokra, könyvekre, vallási vagy filozófiai rendszerekre, melyekben egy nép sajátlagosan fejeződik ki. A »kultúra«-fogalom elhatárol.” (104)

Lehetséges-e a két merőben különböző szóhasználatban valami közöset feltelezni? Úgy gondolom, igen. Mindkét esetben a *hagyományról* és annak *elsajátításáról*, illetve *használatáról* beszélnek. Az eltérést az okozza, hogy a német szóhasználatban a hagyomány mint korpusz hangsúlyozódik, s az a tény, hogy egy kultúrában a voltaképpeni kérdés e *korpusz* elsajátításának és használatának mikéntje, háttérbe szorul; amiképpen háttérbe szorul az a körülmény is, hogy egy kultúrán belül, bármily szűkreszabottan értelmezzük is azt, mindig *több hagyomány* létezik. Amellett, hogy ez gyakorlatilag tapasztalható,² talán elvileg is be-

1 Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Bp. 1987.

2 Az, hogy valamely kultúra a hagyomány tekintetében mindig szinkretikus, az elterjedt nézettel ellentétben korántsem modern jelenség. Az ószövetségi zsidó törzsek kultúrája éppúgy plurális hagyomány-korpuszon nyugodott, mint, teszem azt, a Káma-menti mogyeri törzseké vagy az egyiptomi Óbirodalomé.

látható, ha figyelembe vesszük, hogy a hagyomány valójában csak többszám-
ban gondolható el. Ha létezne egyedül adott hagyomány, akkor a benne élők
számára mint hagyomány egyáltalán nem is létezne, hiszen hiánytalanul egybe-
esne „az élet” jelentéskörével.

A „civilizáció” szó angol-francia használata ezzel szemben a hagyomány hasz-
nálatának és elsajátításának *folyamatát* hangsúlyozza, és ehhez képest sajátosan hát-
térbe szorul az a tény, hogy az, amit a „civilizáció” folyamatában elsajátítunk, *min-
dig* csak a hagyományoknak egy bizonyos köre. Valószínűleg igazuk van azoknak,
akik a *civilizáció* szó használata mögött a gyarmatosító nagynemzet öntudatát fede-
zik fel, amely saját hagyományainak elsajátítását külön kifejezéssel jelölve, a ha-
gyományok pluralitásának elismerését a „haladás” eszméjével hitelesített *egyetlen*
világtörténelmi akkulturációs folyamat képzetével helyettesíti. Ugyanakkor igaz az
is, hogy a német *kultúra*-fogalom ugyancsak a hagyomány pluralitásának kizárásá-
ra irányuló törekvéseket leplez, hiszen lehetővé teszi, hogy azt a bizonyos „***”-t
egyetlen hagyomány-korpusz *kultuszával* azonosítsuk.

Bevallott elfogyásom szerint egyetlen hagyománynak sem lehet eleve ki-
tüntetett szerepet tulajdonítani³ az emberiség akkulturációs (civilizációs) folya-
matában; s ha így van, (egy) kultúra alatt a hagyomány használatának és elsajá-
tításának (valamely) *módját*, illetve *rendszerét* kell értenem.

II. Centrum és periféria

Bármely kultúra létének lehetősége a hagyomány létét feltételezi. Gadamer
szerint hagyomány „minden, ami már nem közvetlenül a saját világában áll”,⁴
ami azt jelenti, hogy diakronikus értelemben hagyomány az, *aminek a világa már
megsemmisült*, szinkronikus értelemben pedig hagyomány az, *aminek a világa
nincs ott*. A hagyomány létének minimális feltétele tehát az, hogy legalább két
világ legyen, melyek közül az egyik – időben vagy térben – *másutt* van. A kultú-
ra eszerint nem egyéb, mint egy másutt lévő világ elsajátítása és használata *eb-
ben a világban állva*. Egy-egy kultúrkör centruma, a hely, ahol ideális formájában
létezik, ezért mindig *másutt van* a benne élők számára. Egy kultúrkörhöz való
tartozás többnyire a periférikusság tudatával társul, egy kultúrkörnek a valóság-
g földräzi térben mindig csak perifériái vannak.

Ezt, mint később látni fogjuk, azért fontos hangsúlyozni, mert a közép- és ke-
let-európai nemzetek sajátos történelmi fejlődése azt a *látszatot* kelti, mintha e
nemzetek specifikus hátránya volna az, hogy az európai kultúrkör perifériáján
vannak, s az európai kultúrát mint valami *másutt* lévőtt kell (avagy nem kell) el-
sajátítaniuk. Engedjék meg, hogy szemléltetésül e probléma néhány taláalomra
kiválasztott megfogalmazását idézzem:

---

3 Utólag természetesen kiderülhet (vagy nem derülhet ki), hogy valamelyik hagyomány mégis
ilyen kiténtetett szerepet játszott; ezt azonban nem lehet a szóhasználattal prejudikálni.

4 „Nemcsak az irodalmi hagyomány számít elidegenedett és új, helyes elsajátítást igénylő szellem-
nek, hanem minden, ami már nem közvetlenül a saját világában áll, nem a saját világában és a saját
világához beszél, tehát minden hagyomány, a művészet csakúgy, mint a múlt összes többi szellemi
alkotása, a jog, a vallás, a filozófia stb., elidegenedett eredeti értelmétől, s magyarázó és közvetítő
szellemre szorul.” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp. 1984. p. 127.)

(1)

„Nemzedékem lengyel írói általában két út között választhattak. Vagy a lengyel területre korlátozódtak, de akkor alacsonyabbrendűségekre voltak ítélve, vagy bejelentették igényüket az európaiságra, ez esetben azonban szintén alacsonyabbrendűség jutott nekik osztályrészül, mert ez másodkézből vett európaiság volt, mely pusztán arra törekedett, hogy behozza és ismételje Európát.”⁵

(2)

„a legszenvedélyesebb európaiak mindig Európa peremén születnek. A fattyúk komplexusa erősíti az európai öntudatot.”⁶

(3)

„Stefan George-ban a másik Németország, *das andere Deutschland* koncepciója öltött testet. A rajnamenti Németországé, amely oly közel volt a Német Nemzet Szent Római Birodalmához. (...) Németország és a németek számára, különösen a 19. században, alapvető mítosz volt a visszatérés a Német Nemzet Szent Római Birodalmához, amely éppen Barbarossa Frigyesben, Roger Sicíliájának örökösében testesült meg.”⁷

(4)

„– Mivel voltál elégedetlen?

– Amivel Európa peremvidékének népei minden bizonnyal valamennyien elégedetlenek; a provincializmussal, azzal, hogy nincsenek a centrumban. Olyan elképzelés él bennük, mintha valamit nem birtokolnának, ami mégis az identitásukhoz tartozik.”⁸

(5)

„Nem szabad elfelejteni, hogy Lengyelország egzotikus ország volt számomra, gyermekkoromban úgy meséltek róla, mint valami távoli és elérhetetlen dologról (...) Bzura vagy Pilica, Ilza vagy Ogrodzieniec nevének hallatán ma is megsajdul a szívem, ami egyébként Párizs vagy Oxford nevének hallatán sem fordul elő.”⁹

(6)

„A franciaországi kis franciákkal szöges ellentétben a mi számunkra a főváros volt az a máshol, ahonnan az irodalmi és a szónoki nyelv árnyalásának, csiszolásának, eleganciájának mintái érkeztek. A főváros nyelve volt a másik nyelveként az anyanyelvünk. A kis provanszások vagy bretonok számára is bizonyosan létezett valami hasonló, és Párizs talán mindig a metropolisz szerepét játsz-sza egy vidéki számára, akárcsak az úri negyed egy külváros számára.”¹⁰

Az Argentínában élő lengyel emigráns, a vajdasági „kisebbségi” magyar, a „Blätter für die Kunst” vezéralakja, a Németországban élő svéd újságíró, az Uk-

5 Witold Gombrowicz: *Testamentum*. Nagyvilág, 1991. 7.

6 Végel László: *Nach Berlin...* Jelenkor, 1990. 9.

7 Marek Prawda: *Polskie neurozy i Niemcy*. Res Publica 1992. 1.

8 Nádas Péter–Richard Swartz: *Párbeszéd*. Jelenkor, Pécs, 1992. p. 5.

9 Jaroslaw Iwaszkiewicz: *Podróże do Polski*. PIW, Varsó, 1977.; a szerző előszava.

10 Jacques Derrida: *A másik egyenlősége, avagy az eredetprotézis*. Jelenkor, 1993. 11.

rajnában született lengyel nemesi ivadék, az Amerikában élő zsidó-francia filozófus a perifériakusságnak ugyanazt a panaszát fogalmazza meg, miközben az a *centrum*, amelyre hivatkoznak, hol elvont általánosság, hol valamely időbeli vagy térbeli kiterjedés, *de mindig más*. Ennek alapján valószínű, hogy a perifériakusságnak ez az érzése minden kulturális önmeghatározásban benne foglaltatik, és noha általában a periférikus földrajzi helyzet *tematizálja*, valójában nem kötődik kizárólag a földrajzilag periférikusnak tekintett helyzetekhez; elég itt pl. Flaubert regényére, a *Bouvard és Pécuchet*-re gondolnunk, amely egymagában a sóvárgott *igazodási centrumok* egész parodisztikus enciklopédiájával szolgál.

III. A kultúra mint trauma

Robert Graves a görög mitológia keletkezését a matriarchátusról a patriarchátusra való átmenettel magyarázza.¹¹ A hagyomány – mint egy megsemmisült világ jelszerű reprodukciója – abból a traumatikus tapasztalattól születik, hogy ami volt – nincs. Ha a fáraók úgy tudták volna, hogy birodalmuk örökké létezni fog, nem bízták volna emlékezetüket monumentális köemlékekre. De a Középső Birodalom minden fáraója tudta már, hogy birodalmak pusztultak el előtte. A kultúra, mint a hagyomány körüli forgolódás, ezért közvetlenül kapcsolatos az emberiség alapvető traumatikus tapasztalatával: az elmúlás tudatával. A kultúra *mindig* sebzettség, a halál tudatával beárnyékolta eredeti önfeledtség, vagyis immár önfeledés, önfeladás, magafeledés és magábafelejtkezés.

A hagyomány fogalmának létrejötté az *első* világ – a matriarchátus – pusztulásának élményéből olyan ősi minta, ami a kultúra alakulásának minden történeti mozzanatában megismétlődik. Az első keresztényeknek a keresztény tanítást mint *zsidó hagyományt* kellett elsajátítaniuk;¹² a germánok számára ugyanez a feladat egy *latin hagyomány* elsajátításaként merült fel;¹³ az egységes európai kultúra elterjedése a polgári társadalmakban a lovagi-udvari hagyomány elsajátításának formáját öltötte.¹⁴ Ebben az elsajátításban mindig ott volt egy újabb traumatikus mozzanat: a kulturális váltást kikényszerítő társadalmi nyomás az egyén élményében a *szégyen* érzéseként nyilvánult meg.¹⁵ Ebből a szempontból

---

11 Robert Graves: *A görög mítoszok*. Európa, Bp. 1970. I. Előszó.

12 Pl.: „A körülmetélés hasznodra válik, ha megtartod a törvényt; de ha áthágod a törvényt, körülmetélésből körülmetéletlenné válsz. Ha pedig a körülmetéletlen megtartja a törvény rendelkezéseit, körülmetéletlenül is nemde körülmetéltnak számít. (...) Nem az a zsidó, aki látszatra az, s nem az a körülmetélés, ami a testen látható; az a zsidó, aki bensőleg az, s aki nem betű szerint, hanem lélek szerint körülmetélt.” *Pál apostol levele a rómaiaknak*, 2. Figyelemreméltó, hogy Pál itt nem zsidókhöz beszél („Szerettem volna közöttetek is elérni némi eredményt, mint a többi pogány nép között.” 1. 13., kiemelés tőlem, Cs. G.)

13 „A nyugati birodalomban a keresztény viselkedési normák a zsidó és a pogány viselkedési normák szinkretizmusa révén alakultak ki. (...) Az egyház kebelére ölelt latin, germán, görög és szláv népeket, létrehozta viselkedési normáik grandiózus szinkretizmusát, ugyanakkor előtérbe helyezte a latin eredetű normákat. A germán viselkedési normákat teljesen kiküszöbölték; a görög meg szláv eredetűeket az egyházszakadás mentette meg.” (William Graham Sumner: *Népszokások*. Gondolat, Bp. 1978. p. 175.)

14 Elias, *im.* 395. o.

15 Elias, *im.* 780. o.

a közép- és kelet-európai helyzet a *ressentiment* jellemző többletét produkálta, tekintve, hogy ebben a térségben az udvari-lovagi kultúra vagy nem létezett, vagy egy több évszázados visszaesés következtében reménytelenül feledésbe merült, és emiatt az „európai kultúra” elsajátítása *más nemzetek* udvari-lovagi (vagy már polgári) kultúrájának az átvételét jelentette. Ennek következménye az a látszat, mintha a kultúra a priori *traumatikussága* a hagyományelsajátítás és -használat európai mikéntjével kapcsolatos, már-már abból következő *nemzeti sérelem* volna. Ennek a látszatnak nagy jelentősége lesz további mondandónk szempontjából.

IV. Középpont és határ

A kultúra nyelvyszerű képződmény. Minden kultúrának egy teljes világot kell létrehoznia, s ezt nyelvyszerű használata teszi lehetővé, tehát az, hogy önkényes – és épp ezért egyezményes – szabályok alkalmazásával önkényes – és épp ezért egyezményes – jeleket kapcsolunk össze. Ebből, először, egy olyan benyomás származik, mintha a kultúra grammatikai nyelvhez, s ezáltal etnikumhoz kötődne. Később rátérek arra, mennyiben tekinthető valóságosnak illetve látszatnak ez a benyomás. Másodsor, nyelvyszerűségéből következően, amellet, hogy minimális egyezményesen rögzített alappal kell rendelkeznie, a kultúra kizáró jellegű is. Egy nyelvben nem lehetnek tetszőleges, egyszeri szóalakok és szójelentések, egy kultúrán belül nem játszhatja bármi a jel szerepét, és egy adott jelnek nem lehet bármilyen jelentése. Az időben vagy térben szomszédos kultúrák között éppen a jelek és jelentések egymást kölcsönösen kizáró rendszere alkotja a határvonalat.

Az egyezményesség érdekében minden kultúrában bizonyos intézményekben rögzülnek a tevékenységek és viszonylatok legáltalánosabb szabályai. Intézményen azt a strukturálisan fixált viselkedést vagy viszonylatot értem, amely nélkül az adott kultúrkör nem volna az, ami. Vannak alapintézmények, amelyek sok variánsban megvalósuló nagy kultúrköröket kötnek össze, és vannak lokális intézmények, amelyek a kizárás elvén egy-egy variánst határolnak el. A levantei kultúrában például ilyen a baksis (amelyben a társadalmi csere archaikus formája, a rituális kölcsönös ajándékozás őrződött meg), a skandináv kultúrában ilyen a kollektív meztelenség (amely természet és kultúra viszonyának sajátos, északi felfogását tükrözi¹⁶).

A kultúra mint a hagyomány elsajátítása egyúttal meghatározott képzési rendszer, *Bildung* is. Minden kultúrában (csak) bizonyos dolgokat, és (csak) bizonyos módon lehet megtanulni. A képzés lényege az, hogy előzetes tudást szerzünk olyan dolgokról, amelyek nem adóttak a tapasztalatban. Mivel előzetes tudás és előítélet között nem tudunk különbséget tenni, a képzést előítéletek elsajátításának tekinthetjük. A kultúra ezért előítéletek rendszere is; ebben ismét nyelvyszerűsége, illetve képzés és nyelv szoros összefüggése nyilvánul meg.

Engedjék meg, hogy itt egy elengedhetetlen kitérőt tegyek. Mihelyt kultúrákról és kultúra-variánsokról beszélünk, hagyományosan a *tudományosság* számá-

---

16 Vö. Maria Janion: *Estetyka sredniowiecznej Pólnocy*. In: *Czas formy otwartej*. Varsó, é.n. p. 60.

ra fenntartott szent berkekbe lépünk, és elkerülhetetlenül a bizonyítás terhe nehezedik vállunkra. Nagy a csábítás, hogy a kultúrák és kultúra-variánsok valamiféle tipo- és topológiájával szolgáljunk. A kultúrák tipológiáját – s ennek felhasználásával topológiájukat – azonban csak egy olyan metakultúrába helyezkedve lehetne megalkotni, amelyben *valamennyi* kultúra jelenségei értelmezhetők és egymással összevethetők. Ilyen metakultúra azonban halandó ember számára nem adatott. A kultúrák eltérései számunkra a félreértések és kalamitások sorozataként érzékelhetők és rendszerezhetők. Voltaképpen e félreértések egyenkénti és alapos elemzése, tartalmuk részletes összevetése a saját kultúránkról és az idegen kultúráról megszerzett történeti ismereteinkkel, tehát egy meglehetősen időigényes és fáradtságos, soha be nem fejezhető vizsgálódás jelenthetné számunkra az egyetlen módot, hogy egy valamennyire is használható kultúra-tipológia *vázlatát* megalkothassuk.

Ehelyett itt és most egyetlen példán szeretném bemutatni, mire gondolok. Vegyes településen lakó erdélyi magyaroktól gyakran hallottam, hogy román földijeik tulajdonképpen egész rendesek volnának, csak az a baj, hogy *hazudósak*. A románok ugyanilyen vonatkozásban a magyarok *gőgösségét* panaszolják. Hézagos ismereteim alapján úgy vélem, hogy e félreértésben az *igazság* fogalmának eltérő szerepe mutatkozik meg a két kultúrkörben: az *igazság* mint a tényeknek való megfelelés személyre és konkrét szituációra való tekintet nélküli követelménye egyfelől – s az *igazság*, a nálunk is használatos „igaz ember” szófordulat értelmében, mint valamely lényegi értékválasztáshoz való hűséges ragaszkodás. Az utóbbi értelmezésben egy tény csak annyiban fontos, amennyiben – bizánci értelemben – részesül valamely szakrálisnak nevezhető értékből; adott esetben van vagy nincs jelentősége a barátság szempontjából; s ha nincs, ostobaság feláldozni érte egy egyébként kellemes beszélgetést; egy ilyen magatartást csak a mértéktelen *gőg* magyarázhat.

Példámat megtoldanám egy további kockázatos következtetéssel. Állandó panasz emigrációban élő magyarok részéről, hogy a román emigránsok sokkal sikeresebbek és meggyőzőbbek a társasági érintkezésben. Ez a magyarokban rendszerint ingerültséget és megvetést kelt; hátrányukat a románok simulékonyságával és haszonlesésével magyarázzák. Az a véleményem, hogy ez éppúgy félreértés, mint ahogy a románok konverzációs sikere is félreértésen alapul. E félreértést a két merőben különböző történeti gyökerű kulturális karakter véletlen rezonanciája hozza létre: a nyugat-európai (s ezen belül az amerikai) kultúrába ugyanis – a magyarral ellentétben – átmentődött, átöröklődött az abszolutisztikus udvari kultúrából a *konverzáció* kellemességének kitüntetett szerepe,¹⁷ egy olyan várakozás, amelynek egy román társalkodó fél, egészen más okokból, tehát merőben *véletlenül* – eleget tud tenni, egy magyar viszont nem.

Még mindig e kitérőn belül, meg kell előlegeznem a kultúra és a nemzetet alkotó két mozzanat, etnikum és állam struktúrájának egy nagyon lényeges különbségét. Mindenféle kultúra-tipológiával és főképpen -topológiával szemben további rendkívüli nehézségeket támaszt az a körülmény, hogy a kultúra, a kultúrkörök határai lényegük szerint homályosak, elmosódóak, szemben a nagyon is éles etni-

---

17 Elias, *im.* p. 142.

kai és állami határvonalakkal, amelyek így *önként* – és csalókan – kínálkoznak a kultúrkörök körülhatárolásának támpontjaiul. Rendkívül jellemzőnek tartom, hogy monumentális művében Sumner két homlokegyenest ellenkező mechanizmust ír le arra nézvést, miként lépnek kölcsönhatásba a viselkedési normák az emberi társulások határzónáiban.¹⁸ Az ellentmondás magyarázata szerintem az, hogy Sumner e két helyen a „viselkedési normák” (szokások) más-más aspektusáról beszél. Az első esetben, az etnocentrizmussal összefüggésben, arról a közismert folyamatról van szó, amellyel valamely etnikai variáns a kezdetben kis dialektális eltérések hangsúlyozásával *megteremti* saját nyelvi és etnikai különállását; a *csekély különbségek nárcizmusának* (Freud) ugyanez a megnyivánulása az államok születésének folyamatát is jellemzi, egészen odáig, amikor az új állami önmeghatározás az addig többé-kevésbé közös nyelv mesterséges elkülönítésének mozgalmával jár együtt, mint pl. a mai Horvátországban.

A második idézett helyen ellenben világosan a hagyományok szinkretizmusáról van szó, arról a készségről, amellyel a térben, időben – vagy akár csak az erudícióban – érintkező hagyománykörök áthatják egymást és új kombinációkba lépnek a használat és elsajátítás folyamatában. A határain oly éles különbségekkel és őrizettel operáló állam és etnikum középponti megkülönböztető specifikumai ugyanakkor meglehetősen meghatározhatatlanok, mi több, az egyes etnikai és állami tudatok a középpont felé haladva egyre jobban *hasonlítanak* egymásra. A kultúrkörök ezzel szemben éppen a középpontban, alapvető intézményeik, alapvető képzési rendszereik – és alapvető előítéleteik tekintetében válnak szét a legtisztábban. Az etnikum és az állam jószerivel nem egyéb, mint határoló körvonal, mint elkülönülés e határ mentén – egy centrális normarendszer segítségével. A kultúra jószerivel nem egyéb, mint a középpontok világos elkülönülése – a hagyományok pluralitásának ideálisan decentrált kontinuumában.

E hosszas kitérő után, némileg tétován, és *kifejezetten kényszer alatt*, három alapintézményt mernék megnevezni az európai kultúra középpontjában.

Az első a szellemi egyház. Természetesen nem a klérus szellemi hatalmát értem ezalatt, hanem azt az alapmodell, amely szerint az európai kultúra embere „a” kultúrához tartozónak tudja magát. A definíciót Pál apostoltól kölcsönzöm: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban” – a modell tényleges kiterjesztése az egész európai régióra a cluny-i egyházreform következménye volt.¹⁹ Világos, hogy ez a modell kizáró értelemben különbözik például a primitív társadalmak vérségi-iniciációs modelljétől, az antik világ törzsi modelljétől vagy az archaikus paraszttársadalom opcsina-modelljétől. És gondolom, az is világos, hogy ez az egyetlen alapintézmény mennyire meghatározza az adott kultúra képzési módját, hagyománykincsét, nyelvszerűségének szintaktikai szabályait.

A második – szerintem éppennyire meghatározó – alapintézményt jobb híján „egyetem”-nek nevezem, bár nevezhetném Akadémiának is, hiszen ezt az intéz-

18 „az etnocentrizmus arra vezet, hogy egy nép eltúlozza és felfokozza saját szokásaiban mindazt, ami sajátos és megkülönbözteti másoktól.” 38. o. – és „alig” száznegyven oldallal arrébb: „A térbeli folytonosság, a szomszédság, de még az irodalom is már elégségesnek bizonyulhat ahhoz, hogy bekövetkezzék a viselkedési normák szinkretizmusa.” (Sumner, *im.* p. 175.)

19 Sumner, *im.* p. 322.

ményt a görögöktől örököltük. Lényege az úgynevezett „szabad művészetek” – vagyis a szellemi tevékenység – bizonyos védett rezervátumának körülhatárolása, amelyen „belül” minden – vagy majdnem minden – szabadon elgondolható. Szerepe nyilvánvalóan kettős: egyrészt óvja a közösséget a féktelen innováció romboló következményeitől (az ész fausti használatától) – másrészt védelmezi az innováció lehetőségét a többé-kevésbé jogos stabilitási igények merev érvényesítésével szemben. Hasonlítsuk össze ezt az intézményt a primitív kultúra tabujával, avagy a „próféta” ószövetségi intézményével, és kizáró-elhatároló szerepe nyilvánvaló lesz.

A fausti elemnek, az innováció védett helyzetének nagy jelentősége van az európai kultúra egész tipológiája szempontjából. Azt jelenti, hogy ennek a kultúrának szüntelenül megvan a képessége és lehetősége arra, hogy tulajdon előítéleteit felülvizsgálja. Ebből két dolog következik. Egyrészt, hogy minden más kultúránál nagyobb integráló képességgel rendelkezik, ami magyarázatát adja elterjedtségének és állandó változásban megnyilvánuló alkalmazkodóképességének. Másrészt viszont előítéletei szüntelen felülvizsgálatával ez a kultúra fokozatosan felemésztí tulajdon alapjait. Az európai kultúrkörön belül a stabilitás mindig kétséges és átmeneti; *az európai kultúra szorongást ébreszt*. Továbbá ne fedjük: amiről nincsen előzetes tudásunk, annak mássága nem létezik számunkra, tehát az előítéletek megléte a megértés alapfeltétele. Így az európai kultúrában szünet nélkül folyik a megértés feltételeinek felszámolása, *a megértés egyre nehezebbé válik*, egyre nő a xenofób és paranoid reakciók valószínűsége.

Végül a harmadik alapintézménynek a magánszerződést tekintem, mely két ember olyan személyességtől mentes viszonya, amely ugyanakkor csakis rájuk tartozik. Ezen alapul az individualitás lehetősége ebben a kultúrában. Előzményei megtalálhatók az Ótestamentumban, de teljes formájában alighanem Rómának köszönhetjük. A magánszerződés kialakulása az egyik határkő az antik és a modern társadalomszerveződés között; ahol a személyes szolgáltatások kötelessége helyettesíti (ázsiai kultúrák), ott távol vagyunk az európai kultúrkörtől, ahol pedig személyes szolgáltatások láncolata (baksis) kíséri, kettőz meg minden nem személyes viszonylatot (Levante), ott éppen kiléptünk az európai kultúrkörből.

V. A nemzet mint esetlegesség

Vegyük szemügyre most a nemzet fogalmát. E szó jelentése is olyannyira homályos és annyi lehámozhatatlan ideológiával leplezett, hogy jobbnak látom inkább a kifejezés használata felől megkísérelni valamiféle definíciót. Először is, történetileg az első kultúra, amelyben a nemzet szónak egyáltalán értelme van, az európai kultúra. Pontosán meghatározható a pillanat, amelytől fogva a világot nemzetek népesítik be. Az a pillanat ez, amikor Péter apostol Caesareában megkereszteli a római Corneliust és háza népét.²⁰ Az egyetlen nemzetszerű diszinkció, amely ez előtt létezett, a „mi és a barbárok” megkülönböztetés különböző formáinak használata volt. A szellemi egyház Pál apostol idézett igéjén és Péter apostol idézett cselekedetén nyugvó intézménye tette lehetővé, hogy úgy te-

---

²⁰ ApCsel 10.

kintsünk a világra, mint amelyet egyugyanazon emberiség *különböző nemzetekbe szerveződött csoportjai* népesítenek be. Bár épp az úgynevezett „nemzeti gondolat” hívei ezt minduntalan megpróbálják kétségbe vonni, a „nemzet” kifejezés használatának már a lehetősége is azon a nézeten alapul, hogy a különféle nemzetek egyforma joggal léteznek ezen a világon. Hiszen ha nem így gondolnák, akkor megmaradhattunk volna a „mi és a barbárok” kényelmes megkülönböztetésénél – amitől egyes barbárokat még nyugodtan nevezhetnénk „gallok”-nak, másokat „perzsáknak” és így tovább.

Mármost ha a „nemzet” szó által jelzett emberi csoportosulások történeti alakulásait tekintjük, akkor a legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy e csoportosulások többé-kevésbé valamely hatalmi központ hatókörével és valamely etnikum földrajzi lakókörzetével estek egybe, mégpedig úgy, hogy ez az egybeesés gyakorlatilag *soha és sehol egy pillanatig sem* lehetett teljes, hiszen mind a hatalmi szférák, mind az etnikai lakókörzetek hosszú ideig változtatták kiterjedésüket. A „nemzet” szó ebben a tekintetben nem egyéb, mint kényszerű „tertium datur” annak a valaminek a megjelölésére, ami sem nem egészen egy államszervezet, sem nem egészen egy etnikum. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a nemzet nem létezik, vagy például hogy a nemzeti büszkeség nem jogos érzelem. A nemzet az emberi együttélés és együttműködés történetileg kialakult kerete, amely alapvető szükségleteket elégít ki, alapvető problémák megoldását teszi lehetővé, s ezért megérdemli a védelmet és a tiszteletet. Mindazonáltal a nemzettel kapcsolatos érzelmi reakcióknak van egy bizonyos többletük, amelyet mégoly fontos szerepe sem tesz indokolttá. Úgy gondolom, hogy ez a nemzetalakulás eredendő esetlegességével magyarázható; azzal, hogy a nemzet – *bármely nemzet* – léte nem az alá tartozó alanyok szabad társulásának eredménye, sokkal inkább a hatalmi befolyási övezetek és az etnikai lakókörzetek folytonosan változó viszonyának egy történelmi pillanattfelvételbe merevített képe – abban a pillanatban, amikor „az egyre nagyobb, befelé viszonylag pacifikált, kifelé harcra kész integrációs egységek” az adott területen abszolutisztikus állammá szilárdultak.²¹

Szerintem igen lényeges, hogy ez ugyanúgy vonatkozik a nyugati frank térség oligarchikus harcainak egyetlen rögzített pillanatából megszületett francia nemzetre, mint a nyugati szláv törzsek vándorlásának és differenciálódásának, valamint a környező dinasztikus érdekszféráknak egy bizonyos konstellációjában kialakult szlovák nemzetre. A nemzet egy helyzet, amelynek nem létrehozói, hanem foglyai vagyunk – és ez korántsem valaminő közép- és kelet-európai specifikum.

Mindebből következik, hogy a nemzet – keretei történelmi esetlegességénél fogva – nem lehet sem kizáró, sem pedig kötelező érvényű alakulat. Éppen ellenkezőleg, *a nemzet definíciószerűen fakultatív befoglaló képződmény*. Amíg egy nemzet fennáll, mindazoknak a nemzethez kell tartozniuk, akik az etnikummá szerveződött államon belül vannak, hacsak nem kívánják önmagukat kifejezetten elkülöníteni. E kereteken belül vagy minden kizáró megkülönböztetés és kötelező érvényű kiterjesztés tarthatatlan, vagy a nemzet szónak *nincs jelentése*, és a hozzá fűződő érzelmek teljességgel tárgyaltalanok. Tehát nem csupán az olyan-

---

21 Elias, *im.* p. 469.

szerű kijelentéseket tartom a nemzet fogalmával összeegyeztethetetlennek, hogy „dögöljön meg, aki nem magyar”, vagy hogy „takarodjon innen, aki nem román”. Elég annyi, ha a beszélő maga kívánja meghatározni, hogy ki a magyar vagy ki a román – és a nemzet szónak nincs értelme többé.

Továbbá: semmi kényszerítő ok nincs arra, hogy egy nemzetben belül csak egy képzés létezhessen. És még tovább: a nemzetnek *mint nemzetnek*, tehát állammá szerveződött etnikumnak egyetlen olyan intézménye sincs, amely akár egy kultúra-variáns megkülönböztető intézményéül szolgálna. Éppen ellenkezőleg: bármely nemzetnek csak olyan intézményei vannak, amelyek azzal a nagyobb kultúrkörrel, amely környezetét adja, összeegyeztethetők. A Magyar Nemzeti Színház éppen olyan színház, mint a varsói Teatr Narodowy, illetve amiben mégis különbözik, abban *nem kultúrakonstituáló*.

VI. Nyelv és kultúra

Mindezzel azonban még nem zártam ki azt, hogy a nemzeteknek – mint az államtól függetlenül tekintett etnikai közösségeknek – saját „nemzeti” kultúrájuk lehessen. Lehetséges-e tehát, hogy a nemzeti nyelv hordozzon valamely sajátos – más nemzetekétől különböző – kultúrát?

A legtöbben gondolkodás nélkül igennel válaszolnának erre a kérdésre, aminek oka egyrészt a kultúra és a nyelv „nyelvszerűségének” már említett összemosisódása, másrészt az, hogy a „hagyomány” és a „kultúra” szavakat – az ugyancsak említett német minta nyomán – rendszerint keverve használjuk. Kétségtelenül létezik nemzeti hagyomány, tehát a hagyománynak egy olyan korpusza, amely az adott nyelv használatának történetéhez kapcsolódik. Ebben az értelemben jogosnak tűnik minden, a nemzeti „kultúrkinés” elsajátítását és oltalmazását szorgalmazó intelem – még akkor is, ha közelebbről tekintve a hagyomány „nemzeti” korpuszának körülhatárolása sem vita- és problémamentes.²² A kultúra azonban, mint kifejtettem, nem maga a hagyomány, hanem egy sajátos viszony a hagyományhoz, a hagyomány elsajátításának és használatának módja. Ugyanazt a hagyományt többféle módon használhatjuk és használjuk, és több hagyomány is használható ugyanazon a módon.

Továbbra is fennáll tehát a kérdés, hogy egy adott nyelv használata minősíti és meghatározza-e az adott nyelven létrejött hagyomány elsajátításának és használatának konkrét módozatát. A kultúra nyelvyszerűségének ténye azt a benyomást keltheti, hogy ez magától értetődő. Nem árt azonban most már közelebbről is szemügyre venni ezt a nyelvyszerűséget. Ferdinand de Saussure sokat idézett distinkciója, mely a nyelvet két aspektusra – *langue-ra*, tehát a nyelv szótári szabályainak és lexikájának összességére, valamint *parole-ra*, tehát a nyelv konkrét, egyedi használatára – bontja, van egy harmadik tagja is, amelyet ritkábban idéznek. Saussure ezt *language-nak* nevezi, és a nyelvképességet érti alatta, vagyis az embernek azt a képességét, hogy beszélni és megérteni képes.²³ Hasonló megkülönböztetést alkalmaz Gadamer nyelv és világ összefüggéséről szólva: „Ha minden nyelv világlátás, akkor elsősorban nem egy meghatározott nyelvtípusként az (...), hanem azál-

22 Ld. az ún. „nemzeti alaptantervről” folyó kilátástalan huzakodást.

23 Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Párizs, 1922.

tal, amit az illető nyelvben mondanak, *illetve ami hagyományozódik benne.*"²⁴ Márpedig a kultúrát éppen ebben az értelemben tekinthetjük nyelvszerűnek.

Vizsgálódásainkat tehát arra kell összpontosítanunk, hogy alapulhatnak-e kultúravariánsok a különböző nyelvi környezetekhez rendelhető nyelvképességeken. Véleményem szerint a nyelvképesség tekintetében a különböző szótári nyelvek használói közt megvonható földrajzi határ csak egy alet a sok közül. A nyelvképesség differenciáltsága és irányultsága tekintetében nagyobb és *rendszerezesebb* különbségek tapasztalhatók egyetlen etnikumon belül, mint különböző etnikumok átlagos nyelvhasználóinak nyelvképessége között. Egy nép sem a semmiből bukkan elő, hozva magával nyelvét és kultúráját; sokkal inkább bevándorol egy területre, s ezáltal részese lesz valamely nagyobb kultúrkörnek, vagy eldifferenciálódik egy nagyobb etnikumból valamely földrajzi enklávéban, anélkül, hogy ezáltal más kultúrkör részesévé válna. Nagyobb etnikumok különböző településhelyei ugyanakkor különböző lokális kultúrák kialakításában vehetnek részt. És akkor még nem szóltunk arról a módozatról, ahogyan az olvasás szokásának elterjedésével a térbeli kontingenciáktól függetlenül, az érdeklődés divatszzerű hullámainak hatására a legkülönfélébb nyelvi-etnikai közegekhez tartozó egyének tipikus és tömeges egyéni választásai révén a merőben új, diaszpórikus kultúrkörök kialakulnak – ahogyan ez először a görög-latin klasszika „újravizsgálásának” következtében a humanizmusban megtörtént, igaz, akkor még *részben* egy lingua franca, a latin közvetítésével, később azonban többször és ismétlődően közvetítő nyelv igénybevétele nélkül.

Egy szótári nyelven – egy etnikumon – belül a nyelvképességnek több változata, több idióma létezhetik, amelyeken különböző lokális vagy diaszpórikus kultúra-variánsok alapulhatnak. Ugyanakkor egy szótári nyelvhez *mint szótári nyelvhez*, egy etnikumhoz *mint etnikumhoz* nem rendelhető egyetlen olyan idióma, amely egyetlen önálló kultúra-variánst alapozna meg. Véletlen egybeesések természetesen vannak, de semmiképpen nem tekinthető szabálynak, még kevésbé törvényszerűségnek, hogy egy etnikum és egy kultúra-konstituáló idióma mégoly hozzátétőlegesen is egybeessék. A kétségtelenül jellegzetesen külön kultúrkört képvisző orosz kultúra például nem az orosz nyelv szótári különbözőségének köszönheti létét, hanem inkább annak, hogy az orosz idióma egy külön meghatározott nyelvképességet képvisel, kapcsolatban azzal, hogy abban a kultúrkörben nem tekintik alapintézménynek a magánszerződést, és a szellemi egyházat is egészen sajátosan, krisztusi és démonikus mozzanatok egységeként fogják fel.²⁵ Ugyanakkor

---

24 Gadamer, *im.* p. 307.

25 Két jellegzetes vélemény az orosz kultúrkör különállásáról: „ebben az országban a többi nép minden alkotása pillanatok alatt elemeire hullik szét, s miután az így létrejött fragmentumok elveszítik eredeti lényegüket, tetszőleges kombinációkban egyesülnek újjá. Ily módon Oroszország olyanná válik, mint az álom, ahol nem csupán az ennek megfelelő tér-idő viszonyok uralkodnak, hanem a jelölők szabad egymáshoz rendelésének lacani pszichoanalízisből ismert elve, melyen a szürrealista automatikus írás gyakorlata alapul.” Boris Groys: *Oroszország mint a Nyugat tudatalattija*, Orfeusz, 1991. 4. – „Számomra az orosz kultúra mindenestől megszentelt, ugyanakkor baljós hadüzenet a nyugati autonóm embernek. Ehhez kapcsolódik az említett hatás másik eleme, ez pedig egység és démonia tragikus összeláncoltsága, cár és muzsik túlságos egymást értése, Jesua és Pilátus állandó, heves párbeszéde, az Európán kívüliség félreérthetetlen alapvonása.” Balassa Péter: *Hiába: valóság*. Jelenkor, Pécs, 1989. p. 148.

például a finn és a svéd szótári nyelv jelentős különbsége ellenére, s a hozzájuk tartozó nyelvképesség világos rokonsága mellett az európai kultúrán belül jellegzetes alváltozatot alkot a már említett skandináv kultúra.

Hangsúlyozni szeretném, nem a különböző szótári nyelvekre alapozható nyelvképességek különbözőségét kívánom itt vitatni, csupán azt, hogy pusztán emiatt a különböző nyelvek különböző kultúrák alapjául szolgálhatnak. E megkülönböztetés nehézsége abban rejlik, hogy két egymást metsző kontinuumot kell fogalmilag különválasztanunk.

A probléma megértéséhez a fordítás műveletének példájához folyamodom. Valahányszor egy irodalmi művet – vagy bármely szótári nyelvhez kötött kulturális objektumot – egyik nyelvről a másikra fordítunk, valójában egyszerre két fordítási műveletet hajtunk végre. A nyelv technikai szintjén egyszerű transzformációkat hajtunk végre, a nyelvképesség szintjén ellenben metaforikus helyettesítésekhez folyamodunk. Minthogy a nyelvhez kötött kulturális objektumok transzformálása általában olyankor jelenik meg külön problémaként számunkra, amikor azokat egy másik nyelvből kell „áthoznunk” a magunkéba, eszünkbe sem jut, hogy e művelet lényegi, legkérdésesebb mozzanatát, a kulturális transzformációt, az egyik idiómából a másikba való áthozatalt *ugyanígy végre kell hajtanunk, valahányszor saját nyelvünkön született irodalmi művet olvasunk*. Miközben tehát a különböző nyelvek önmagukban még nem determinálnak különböző kultúrákat, a látszat mégis az, hogy így van – mivel a nyelvek közötti átjárásban válnak csak explicitté és megtapasztalhatóvá azok a fordítási problémák, amelyek minden kulturális elsajátítással együtt járnak.

Összefoglalva, a nemzet, e tiszteletreméltó történeti esetlegesség, éppen fakultatív befoglaló jellegénél fogva, nem kristályosodhat nyelvezetté, és nem tarthat igényt sem arra, hogy keretén belül egyetlen idióma kötelező érvényre tegyen szert, sem arra, hogy kerete egyszersmind egy idióma keretéül is szolgáljon.

VII. A „nemzeti kultúra” mint menekülés a kultúrától

Honnan származik akkor a minduntalan feltörő heves vágy és erőszakos igény, hogy kultúránkat nemzeti kultúraként definiáljuk a használatban, vagy teremtsük újjá a képzésben?

Ami szorongást kelt, attól menekülünk. Ha nem menekülhetünk, megpróbáljuk nemlétezőnek tekinteni. Ha nem tekinthetjük nemlétezőnek, mert ha léteére nem is, de annak állítására, hogy létezik, valami okból szükségünk van, akkor megnyugtatóbb hasonmást, Ersatz-ot állítunk a helyére, és úgy teszünk, mintha emez volna amaz. Így helyettesítjük a szexualitást pornográfiával, a szeretetet előzékenységgel stb. A kultúra fogalmában, mint a fentiekből talán kiderült, számos szorongást keltő mozzanat rétegződik egymásra. A kultúra elmosódó körvonallú; a kultúrához az elmúlás traumatikus tudata kapcsolódik; a kultúra elsajátítása kispolgári és kisnemzeti ressentiment-nal terhes; a kultúrától elválaszthatatlan a periférikus helyzet szégyene; a kultúra – legalábbis az európai – mindig labilis, folyamatosan megkérdőjelezi magát, szüntelenül saját alapjai felszámolására törekszik – semmi sem szilárd és végérvényes benne; a kultúra minden másnál könnyebben megbélyegezhető előítéletek rendszere-

ként, mert nem törekszik másnak látszani, és mert ez a jellege a kultúrák egyszerű összehasonlításával megállapítható.

A nemzet ezzel szemben szilárd és világos körvonalú; az ősidőkbe nyúló – nagyrészt persze konstruált – genealógiája az elmúlás, a szakadásosság képzete helyett az öröklét benyomását kelti; a nemzeti érzés gyógyír a kispolgári és kismemzeti ressentiment-ra – olyan látszatot kínál, mintha magyarként, románként, franciákként még beválna az, aki emberként kudarcot vallott, vagy legalábbis ekként élte meg a vele történeteket; a nemzeti (állami vagy etnikai) tudattal konform magatartás a legsötétebb periféria lakóját is a világ középpontjába repíti; a nemzet eszméje változhatatlan, mert óvó tabuk bátyázzák körül; a nemzeti tudatok nagyjából egyformák, egyszerű összehasonlítással nem leplezhető le előítéletes jellegük, ezért az abszolút igazság hordozóinak látszanak.

A „nemzeti kultúra” szókapcsolatban rejlő megszorítás tehát nemzet és kultúra összehasonlításának azokból az aspektusaiból magyarázható, amelyekben a nemzet erősebbnek, szilárdabbnak és biztonságosabbnak *látszik* a kultúránál. Végző soron tehát abból az aggodalomból, amelyet az európai kultúra labilitása, önfelszámoló mozgása, a megértés alapjait felőrlő belső logikája ébreszt. Joggal féltjük előítéleteinket, a nemzet azonban soha nem lesz képes a térbeli elszigetelődés szüntével rohamosan felszámolódo lokális kultúra-variánsokat helyettesíteni. Úgy gondolom, hogy ez az aggodalom, bár nem alaptalan, de nem is indokolt. Az európai kultúra, úgy tűnik, máris beépítette magába a korrekciós ellenmozgásokat: új becsületük támadt az intézmények, idiómák, képzések és előítéletek másodlagos – részben (a lokális helyett) regionális, részben (a diaszpórikus helyett) szubkulturális – fókuszai körül kialakuló kultúra-variánsoknak.

Nagy a kísértés továbbá, hogy megszabaduljunk a *megértés kötelezettsége* alól, amelyet az európai kultúra legalapvetőbb intézményei megkerülhetetlenül előírnak számunkra. Mint mondtam, a felvilágosodás előrehaladásával és az előítéletek eróziójával a megértés egyre nehezebb feladattá válik. A megoldás azonban itt az volna, ha *szembenéznénk* a felvilágosodás, az ismeret és a tudás kultúránkban adott problémakörével, és *ebben a kultúrában megmaradva*, alapintézményeit föl nem adva megkísérelnénk a korrekciót.

És kár volna eltagadni, hogy a „nemzeti kultúra” mint Ersatz kézenfekvő eszköze olyan politikai erőknak, amelyek szeretnék megbontani azt az alapvető kulturális együvé tartozást, elhomályosítani az emberiségben mint egészben viselt rész-voltunknak azt a tudatát, amely Európa valamennyi népét összeköti, és amelyet Krisztus szellemi egyháza kötelezően előír. Szókratész gyilkosai ma a „nemzeti kultúra” védelmezői volnának.

VIII. A nemzetfogalom kontaminációi

A „nemzeti kultúra” képzetében azonban legalább ugyanennyire jelentős az ellenkező irányú jelentéstapadás: az a sugallat, hogy a nemzet kultúraszerű vonásokkal rendelkezne. Ebben az az érthető emberi kívánság nyilvánul meg, hogy minden kínzóan esetleges sorsszerűséget, mely életünk keretét alkotja, szilárdabb attribútumokkal ruházzunk fel. Ez a babonás hiedelmek létrejöttének közismert mechanizmusa. A nemzeti keret fentebb részletesen elemzett esetlegességeire ahhoz

hasonló palliatívumokat keresünk, ahogyan születésünk és egyéni életalakulásunk véletlenének szükségszerűségét keressük a horoszkópban.

Voltaképpen minden olyan kísérlet, hogy a nemzetnek az etnikai közösség illetve a politikai (állami) közösség faktumán túlmenő, transzcendens vagy szubsztanciális meghatározást, avagy legalábbis színezetet adjanak, valamint idealitást próbál becsempészni a nemzet létének – bármily keserves, gátolt avagy késleltetett – *praktikumába*, s ezáltal, a nyilvános beszédben lehetséges megértés lehetőségei felől tekintve, a szótértést akadályozó tényezőknek, a nemzetfogalom *kontaminációjának* minősíthető.

E kontaminációk egyikéről, a nemzet kultúraszzerű idealizálásáról már részletesen beszéltem. A nemzetben mint etnikumban és mint államban állandó az igény a kultúraszzerű önmeghatározásra, amely többé-kevésbé mindig kielégítetlen, mi több, igazolhatatlan marad. Ezért az etnikai tudat és az állami tudat viszonyát a kultúrához a frusztrált sértettség jellemzi, amelynek a kultúrára és annak szereplőire nézve többé-kevésbé veszélyes következményei szoktak lenni. A kultúrahordozó rétegekre mindenkor erős nyomás nehezedik annak érdekében, hogy részt vállaljanak a kultúraszűrség látszatának fenntartásában. Nehéz eldönteni, ki jár rosszabbul, aki enged e nyomásnak, vagy aki ellenkezik.

A teljesség kedvéért végezetül hadd említsem meg a kontamináció további két változatát, amelyeknek részletesebb taglására majd egy más alkalommal szeretnék sort keríteni.

A nemzetfogalom emocionális kontaminációja nemzet és haza összemosisásával valósul meg. A „haza” szó használatára hadd idézzek egy tanulságos példát:

„Vincenz tudja, hogy az emberek manapság hazára vágynak, de helyette csak államot kapnak. A haza organikus, a múltban gyökerező, sohasem nagy, szívet melengető, közeli, mint tulajdon testünk. Az állam mechanikus. A haza Wales, Bretagne, Provance, Catalónia, Baszkföld, Erdély, Huculföld.”²⁶

Tanulságos az, milyen – nagyon is megfontolt – magátólértetődősséggel¹ használja Milosz a „haza” szót egy olyan kontextusban, amelyben mi legfőbb a „tájhaza” vagy „szülőföld” szavakat mernénk használni. A magyar nyelvben ugyanis a „haza” szó eredeti jelentését rég kiszorította az „állam” jelentéskör emfatikus hasonmása, amit a reformkori alakváltozat, a „hon” fejez ki a legpontosabban. A hon nem egyéb, mint a hazához fűződő érzelmeknek állami keretekhez igazított militarizálása – a demokratizált társadalmak (és a tömeghábórúk) propagandaszükségletének megfelelően. Bizonyíték erre az a számos szóösszetétel, amely csak az ideológiai szükségletre gyártott „hon” előtaggal képezhető (honleány, honvéd, honfibu), és az az egyáltalán nem árnyalati különbség, ami a „hontalan” és a „hazátlan” kifejezések között van. Az hontalan, aki elveszítette *állampolgárságát* – de ettől még nem vált hazátlanná. A „haza” szó nem véletlenül áll ellent az ilyesféle ideológiai „hasznosításnak”, és eredeti jelentése is csak akkor szorul a „szülőföld” vagy a ritkán és kevesek által használt „tájhaza” kifejezésbe, amikor a militarizált és államosított „hon” jelentésköre – egy fogalmilag elkülöníthető második lépésben, a nemzetállam transzcendens legitimációs szükségletét fedezendő – magába szívja a „haza” jelentéskörét.

---

26 Czeslaw Milosz: *Előszó*. In: Stanislaw Vincenz: *Po stronie dialogu*. Varsó, 1987.

Holott eredetileg a hon az, amit az állam kifelé fordított erőszakmonopóliuma „védelmez” – s amit ezáltal támad, az mutatis mutandis a szomszédok „hona” –, a haza ellenben az, ahol élünk, a táj, amelyhez valójában ragaszkodunk.²⁷

A nemzet és az *identitás* fogalmainak összemosása a kontamináció legkorszerűbb, legmodernebb változata: a nemzetet az individualitás értékeivel próbálja meg kapcsolatba hozni. Az „identitás” körüli rengeteg nyilvános beszéd egyrészt lenyűgöz az intellektus akrobatikus ügyességével, amely történetileg nyilvánvalóan lelepleződött és kompromittált, anakronisztikus politikai érdekek szolgálatában állva is „szellemszerű” alakzatokat képes imitálni; másrészt komoly aggodalomra ad okot, tekintve, hogy egy személy – vagy akárhány személy – azonosságtudatát nyilvános diskurzus tárgyává tenni csak a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel volna szabad.

Az egyes ember ugyanis mindig sokfélebb és többféleképpen tartozik együvé másokkal, mint ahogy azt egyik vagy másik kitüntetett emberi társulási forma kifejezhetné; az identitás vizsgálata ezért a többváltozós megközelítés lehetőségét, s ezáltal a *tudományosság* látszatát biztosítja; olyan benyomást kelt, mintha az identitásról való fecsegés, illetve az identitás-választásokat felmérő empirikus vizsgálódások *szociometriai egzaktsággal* rendelkeznének.²⁸ Az identitás azonban az identitáshelyzetek ugyanezen egyediségéből következően az egyén legszentebb magánügye; egy konkrét identitáshelyzet teljes leírása az egyén leírásával (volna) azonos; az identitás egy elemének kiragadása és nyilvános vitatása pedig az egyén legbelőbb ügyeibe való beavatkozással, vagy arra való felbujtással határos.

Az identitás, mint bensőség, lehet vallomás tárgya, és épp ezért nem lehet diskurzus tárgya. Az olyan diskurzust ugyanis, amely egy lehetséges vallomás tárgya körül forog, *vallatásnak nevezzük*. Napjaink politikai fejleményei mindenél ékeesebben bizonyítják, hogy az identitás huzamos nyilvános emlegetése révén létrehozott mágikus kapcsolat nemzet és individualitás között csak arra szolgál, hogy az individuumot bedarálják a nemzeti kásába, amit aztán *mindig* forrón kell megenni (Bosznia, Magyar Élet és Halál Pártja stb.). Ha az erőszakról való lemondás elvét, vagy legalább az elemi jóézés követelményét szem előtt tartanánk, a jelenleginél jóval kevesebbet fecsegnénk nemzeti és egyéb identitásokról.

---

27 Világosan ebben az értelemben használja a „haza” szót Szabó Zoltán, pl.: „A haza földrajzi érteleme sok tekintetben elsődlegesebb élmény, mint a történelmi; nem annyira elfogult tolmácsokon keresztül kapja az ember.” Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Washington, 1964. p. 19.

28 Az „identitás” feltérképezésére használt kérdőíves módszer valójában a viselkedést (behaviour) méri: hogy miképpen viselkedik az egyén, amikor az „identitását” firtató kérdésekre kell válaszolnia. A kérdőívek értékelésének folyamatából az „egzaktság” garanciái már hiányzanak.

Kultúrkörök határmezsgyéjén

Triesztnél, Fiuménál Közép-Európa s a Monarchia leereszkedik a mediterránra, Pécsnél a mediterrán jelzi közelségét és jelenlétét Pannóniában, ha hinni lehet az éghajlatok szakembereinek, illetve annak a mandulafácskának, amely egymagában állva is páratlan jelképe a reneszánsznak, természet és szellem újjászületésének a dél-dunántúli tájon. Am a látomás, a jelenés pillanatában a fácska, a fácskát megálmódó költő s a költőt megálmódó szellem körött ott a kegyetlen tél is, mint valamiféle nemcsak éghajlati, hanem történelmi, kultúrtörténeti adottság, empiria és figyelmeztetés. Később, a 16-17. században, ezen a vidéken, jórészt még a közös nyelven, latinul, majd magyarul, horvátul különös, metaforakincsében már-már azonos exemplumokat termel ki a török veszedelem.

Délebbre s keletebbre, a valamikori birodalom határvidékén sodró, hideg szelek törnek be az orosz sztyeppék felől a Vaskapunál, melyeknek jelképi tartalmi olyan erősek lehetnének, mint Pannonius telének. Arrafelé azonban a látomás idejére sem merült fel soha a kora tavaszi idill képe, csupán a 48-as futás emlékét énekelték meg a menekülő, kóborló, magyar falusi jokulátorok, akik ekkor a szerb s a többi telepített lakossággal együtt mindössze pár évtizede lakják még csak a vidéket. A népek pár száz éves együttélése is kevés ahhoz, hogy közös tradíciót hozzanak létre, de a koegzisztencia virtuálisan tartalmazza egy sokszólamú nagyobb egység, modell lehetőségét. Illúzióink nincsenek, hisz dehogya is ismerték valaha e települések egymás nyelvét, kultúráját, a szlovák, a román, a német a magyart és fordítva. Jó volt, ha a korszaktól függően nagy nehezen megtanulták a magyar, német vagy szerb államnyelvet.

E miniatúr közép-európai, bácskai, bánáti, baranyai Bábelek modelljének és történelmi esélyeinek lényege a szigetszerű etnikumok intarziás egymásbailleszkedésében rejlik. A kisebbségek, vagy – Balla Zsófia szavával – falucskányi „legkisebbségek” tudva-tudatlanul saját anyanyelvi kultúrájukat viszik magukkal a vándorlások, telepítések és menekülések során abba a másik közösségbe, mely esetükben a többi, hasonlóképpen kiszakított kultúra sokrétű atomjaiból szerveződik. A soknyelvűségnek és heterogén kultúrának ezeket a kis regionális, provinciális mintáit ismerjük fel a nagy birodalmi, szövetségi vagy világvárosi keretekben is, nem újak s nem egyedülállóak sem a nagyobb egységek létesülése, sem szétesése idején. Kérdés tehát, lehet-e még egyáltalán e jelenbeli, nem csupán a végsőig feszült, hanem kiobbant állapotban értékekre apellálni, melyek olyan viszonyok anticipációit rejtik, melyben a kultúrkörök határmezsgyéinek egzisztenciája nem hátrányt s pusztulást jelent, hanem teremtő és ösztönző többlet hordozója.

Az a katasztrófa, mely most a Balkán révén a Mediterránt és Közép-Európát is érinti, az etnikai, kulturális, vallási mélyrétegekig hatolóan függeszti fel jó időre mindenféle elfogadás, tolerancia és sokszólamú egység lehetőségét. Mint-hogy azonban nemcsak a valamikori jugoszláviai régiók, hanem a szélesebbek is, mint Közép- vagy Kelet-Európa, ugyancsak hasonló többnyelvű kulturális szöttesek szerkezetét mutatják, egyetemes jelentőségűvé válik bizonyos felismerések tudatosítása. Az átfogó pillantás tanúsága szerint maga a közép-európai térség sem egyéb, mint kultúrkörök határmezsgyéje, keleti és nyugati civilizációk érintkezési sávja, ahol nemritkán meglepetésszerű, hogyan hatolt el a bizánci templomépítkezés egyes nyugati pontokig, vagy miért torpant meg a barokk adott határoknál. Talán az sem véletlen, hogy a most folyó barbár rombolás miatt éppen Szarajevóban a legkegyetlenebb, ahol a keleti és nyugati keresztyénység érintkezését a mohamedán, s korábban az igen jelentős szefárd zsidó kultúra tette még gazdagabbá. Szarajevó és Dubrovnik mindenkori nyitottsága révén lett kultúrtörténeti paradigmává, s talán éppen ezáltal vált elviselhetelenné a zártság, kirekesztésre alapozott eszmerendszer számára.

A legtragikusabb fölismerés mégis abból származik, hogy a nemzeti önszemlélet legtévesebb irányai abban az időszakban törtek felszínre Európa különböző pontjain, s nem csak neuralgikus térségeiben, amikor a korábbi korokra nem jellemző érvényt, vagy legalábbis publicitást szereztek/szerezhetnének az emberjogi alapokmányok. Valóságos paradoxonként hathat a meggyőződés, hogy a nemzeti kultúrára, annak illeszkedésére a közvetlenül érintkező kultúrákhoz vagy a kontinenséhez, sok esetben éppen a peremekről, a soknyelvű provinciákból, s nem a homogén művelődési központokból lehet higgadtabb, megfontoltabb pillantást vetni. Ebbe a képbe eleve belejátszik a másik, a többi közelsége, mellyel számolni lehet és kell. Értékkritériumai is szigorúbbak lehetnek, mert kevés esélye van a nemzeti elfogultságra, s több a viszonyításra. A nemzeti kultúra ebből a szögből *egyike* az európaiaknak, akár kicsi, akár nagy, akár jelentősebb, akár jelentéktelenebb hagyománnyal bír is. A többi kultúrával való természetes érintkezés tapasztalatai az önszemlélet korrekciói lehetnek, serkentő energiák. Fékeké és kisebbségi komplexusok veszélyes forrásaivá éppen akkor válnak, amikor megbillen nemcsak a más nemzetekhez való viszony, hanem a saját nemzeti tudat és önszemlélet egyensúlya is.

Lehet, hogy az egyensúlyvesztések csírája, potenciális lehetősége is pontosabban megsejthető azoknak a következményeknek a szögeből, melyek e pillanatban hatnak és rombolnak a közvetlen közelben. A kisebbségi tudat és a sérelmek, sértettség a történelmi tapasztalatok értelmében hallatlanul erős motivációként lépnek fel nemcsak a primitívebb, hanem a kultúraltabb közegekben is. A komplexusok lépten-nyomon átpolitizálódnak, s a nyílt agresszivitásnál még veszélyesebb lehet, ha rejtett formákban hatnak. Megítélésem szerint az európai együttműködés eszméje csak részben kötődik gazdasági, jogi s egyéb feltételekhez, esélyei nagy mértékben azoktól a háttérben rejlő, az önismeret, öntudat síkján lejátszódó folyamatoktól függnak, melyekben vagy bekövetkezik az önelemzés, kulturális önanalízis vagy nem. Ennek vállalása nem rendszerek

és kormányzások dolga, elmaradásáért nem hárítható rájuk a felelősség. Ha sérelmek irányítják energiáikat, annál nagyobb a józanul és tisztán látók feladata, kiknek hangját a kritikusszituációk még inkább igénylik. Akár annak hangoztatásában, hogy Európát nem a jólét s a kényelem, hanem talán a kultúra és civilizációs szint színvonalájaként kellene emlegetni. Magától *nem fog idejönni hozzánk*, egészen biztosan, s nem lehet átmenni beléje, sem most, sem máskor, hanem létre kell hoznia mindnekinek ott, ahol éppen van, s mindenekelőtt önmagában, a lélekben és az elmében. A kissé önelégült centrumokban és vidéken, a veszélyes határzónákban és a senki földjén. A szerkesztőségi asztaloknál s a hallgatókkal való mindennapos munkában. Tanulás, magatartás, erkölcs, igény és szemléletmód dolga. Ha eddig nem volt elérhető, ezután sem lesz, ami, Istennek hála, nem igaz. Hány olyan szellem tevékenykedett akár ebben a században is a régió nemzeti kultúráiban, akiknek köszönhetően katedrák mellé, könyvekbe és lapokba szépen beszivárgott az, amit Európának nevezhetnénk. Ennek érvényesítéséhez nem képezett föltételt a központok közelsége, megtette például a zengővárkonyi parókia is.

Elgondolkodtató, miért tapasztalunk változatlanul vagy éppen újabban annyi zártságot, önelégültséget, aminek következtében még mindig többletet hordoz a peremeken vagy a határokon túl szerzett tapasztalat – összes tragikus konklúziójával együtt. Hogy lehetséges, hogy ott, ahol a nemzeti kultúra magatartása önmagában is mind több kockázattal jár, még az egzisztenciális határhelyzetekben is tágabb lehet gyakran a szemhatár, mint ott, ahol ez semmilyen külön kondíciót nem igényel? Vagy miért alakulhatott ki megbízhatóbb összkép több környező országban a század s a világ szellemi mozgásirányairól, mint Magyarországon? Lehet, hogy mindez azon torzulások eredménye, mely a mostani kerekasztal témájaként szereplő viszony tényezőinek félreértéséből származik. Ez lehet a nemzeti kultúra túlértékelése, de lehet az európai kultúra fogalmának jelszóvá degradálása is. A kritikátlan önszemlélet közvetlenül elszigeteltséghez és merevséghez vezet, ami alkalmatlan arra, hogy a többi kultúrát kíváncsian fürkészsze, attól tanuljon és okuljon. Ennek az érzéketlenségnek a fölmúlása fölöttébb időszerű, mert anakronizmusa könnyen lelepleződik, s a kultúrkörök érintkezései a térségben nem válnak termékenyítő adottságokká, hanem elszalasztott lehetőségek maradnak.

Csu Fu versei közül

Egy pirkadó poétikába

*A van veszi körül Csu Fut,
akár az inda a karót
s közöttük mintha szólna,
de honnan és hová, meddig az út? –...*

*És hallja is, ahogy a zöld, a föld,
s az ég, a kék egymásra rátalálva,
rímelnék Csunak valamit
egy pirkadó poétikába...*

Ahol sziklát lapoz

*Tisztán kezdi a hűs eső.
Harsányan válaszol a föld...
Jó lenne tudni ezt a nyelvet.
Megérteni a fű betűiből.*

*Nélküle semmi minden ditiramb!
– A teljest így hogyan hozzuk haza?...
Üres marad a könyv... – Ezt vallja Csu! –
S körül fényli egy szebb poétika.*

*Az újnál tágabb mondatok.
A létezők élő nyelvén a van,
ahol sziklát lapoz a múzsa
a verseinken túli vers soraiban...*

Akár az Egy

*A fügefát is megsuhintja
néha egy angyal szárnya
és Csu Fuval beszélni kezd
levélen át, erről a füge ága.*

*És írja is, amit a zöld
hoz onnan, ahol ő lakik
és fényének sugárzó gyökere
összefogja a minden ágait*

*a nagy kerttel, akár e fügefát
és zöldjéről Csu Fu kezéhez érve
árnyéka márvány-mozdulatlan,
akár az Egy a mindenségbe.*

Ha lenne az a vers

*Barátaim, ha Csuhoz jöttök,
mindenre jól vigyázzatok.
Kevés a pénz és sok a gond.
Minden munkához maga fog.*

*A padlótól a pincén át tetőt,
a fákat, tollat, baltát,
mindegyiket, akár a verset,
javítja, osztja és viszi tovább.*

*Ők érzik is... Kezéhez hajlanak
s a földbe-tett magok azt hozzák
a rejtettből, amit csak az anyag...
És asztalán megszólítják a morzsák.*

*Ezt tenni át, segítene,
ha lenne az a vers s tetézi,
hogy Csu milyen szegény, e nincs,
és tollát is hiába nézi.*

A Kettő közt maga is itt

*Buddhától is kapott egy asztalt...
Azon két szem diót rakosgat
s tapintva ujjbegyén a kit, hogyant,
kisebbnek látja a csillagokat.*

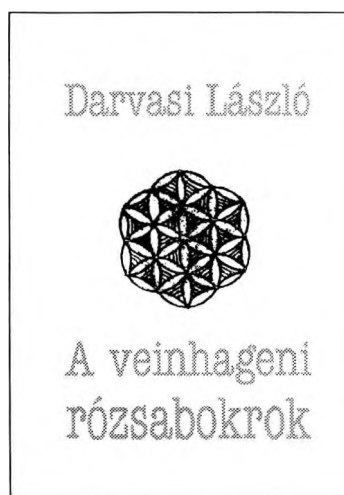
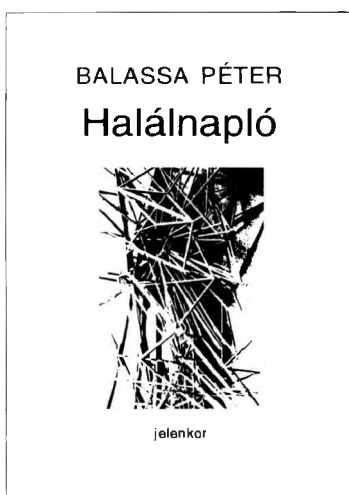
*Az Egész s a Vanban Csu,
s a kettő közt, maga is itt.
Így asztalán, bár tündöklük a nap,
hová is tegye verseit.*

*A Van és az Egész talán marad...
De Csu?... A verseit tehát kinek,
mikor a két diónál ott a több!
És a versnél hol a kevesebb?*

*Kérdezzeti is egyre Buddhát,
hogy hallatná szavát,
vagy szíve és esze között
keresztjeit vesse tovább?*

A Jelenkor Kiadó Téli Könyvvásárra megjelenő kötetei

A Vidám Történetek Fesztiválja

Bevezető

(Arról, hogy mi is az a Vidám Történetek Fesztiválja.)

Ha már józan fővel a napot szépen elrendeztük, jöhet az estébe hajlóan hosszú délután, az árnyékokkal borzongató fülledt meleg, a homályos sarkok ígérete. Jöhet, jöhet, de minek. A sarki hentes félig leeresztett vasredőnye mögött lusta legyek hintáznak a szalámirudakon, csörömpölve forog a pirosra mázolt ventilátor, savanyú szagot lehel az apró tejbolt, a linóleumcsíkkal borított pulton megtúrósodott tejfoltokba ragadnak a reggeli kenyérmorzszák. Szép az élet, szép és nyugalmas. A park szélén áll a vörös téglákkal kirakott művelődési ház. Itt, a kisterem csempés padlóján lobog fel olykor az igazi tűz, a teremtő költői képzelet, a vidámság és boldogság tiszta lángja. Mert tudható ugyan, hogy mindenki, akinek csak némi fantáziája, pláne a költészethez való titokzatos vonzódása van, bizonyos fokig elmebajban szenved, mely egyre kél és múlik, mint a tengeren a dagály és az apály; az előbbinek ideje, mikor egyre magasabban és erősebben zúgnak a hullámok: a beálló éjszaka; az ébredés utáni fájó órák pedig, melyeket a kávéscsésze mellett töltünk, az apály legalacsonyabb pontját jelzik, s nem tévedhet el a bölcs, hogy a hajnal és a delelő közötti időt, a legvilágosabb józanság perceit kell fölhasználnunk az élet fontosabb teendőihez, példának okáért kizárólag reggel szabad házasodni, ócsárló bírálatokat olvasni, végrendeletet készíteni és magunkra maradni, de azért mindennek ellenére is:

Persze az este! Hiába, az este is gyönyörű! Amikor a művelődési otthon előtt elmélkedő költőszobor okos fejével biccentget a videotékából kiáradó kékes neonfényben, és a híres kisteremben összegyűlnek a környék lakói! Odahagyja rozsdafoltos köpenyét a hentes, előbújik a festékes dobozok halmai mögül a háztartási bolt szemüveges kisasszonya, puha tigrisléptei hozzák az olasz cipőket áruló cipőnagykereskedés hosszúbajszú tulajdonosát, s nem hiányozhat a presszó fekete melltartós házikisasszonya sem. Nem, mert esténként olyanok ők, mint egy igazi, nagy család: ragyog a szemük és kipirult az arcuk, feledve az egész napi gond, a bú és a vesződés, nem számít a kemény hátú szék, kinek kell a televízióműsor, a mozi, a butító alkohol! A tömött kisteremben együtt dobbannak a szívek. Együtt, az irodalom nagy, szent ritmusára.

Hogyan?

Íme, a Vidám Történetek Fesztiváljának egy napja.

– Barátaim! – emelkedett szólásra a hentes. – Ki lesz ma közülünk az első történetmondó?

Néma, de nem bajós csend támadt a kérdésre. A szépségében is nehéz döntés előtt lezárultak a szempillák, befelé tekintettek az okos szemek, mély sóhajok fuvallatai törtek föl a keblekből. Ám hirtelen a már-már hosszúra nyúló csendet egy halk torokköszörülés törte meg: a kettes lépcsőházban lakó Kövesdi bácsi nyújtotta munkában kergesedett kezét a neonok felé!

– Ez már döfi! – csapott a halványzöld asztalra a hosszúbajúsú cipőárus. – Remekül kezdődik a mai este!

– Ugyan, ugyan, hagyja már el! – legyintett szerény mosollyal Kövesdi bácsi. – Talán az én érdemem, hogy egy vagyok közületek? Avagy nem éppen nektek kell megköszönnöm, hogy egyike lehetek a művészet soha el nem tántorítható barátainak?

Szépen mondta, ez már igaz, s a kistermet megtöltő publikum nem is állhatta meg: előbb csak itt-ott, szórványosan, mint a cseperésző eső, csattant össze egy-két tenyér, de aztán, mint a nekizúduló zápor, felzúgott az őszinte taps. De úgy felzúgott, hogy szinte már nem is akart elcsöndesedni. Igen, érezték valahányan, hogy itt nem az agg Kövesdit ünneplik csupán, valami többről van szó, valamiről, amit szavakkal olyan nehéz is lenne elmondani.

– Hát jó, legyen elég! – intett végül Kövesdi bácsi. Végigsimitott a homlokán, aztán csak ennyit mondott: – Ha már így, akkor így.

Majd kisvártatva hozzátette: – Következzék a mára rendelt első vidám történet, melynek címe: A macska.

Első történet

(Amelyben Kövesdi bácsi elmondja egy kisfiú és egy fekete-fehér foltos macska kacagtatóan mulatságos, ám valós történetét.)

Megfagyott a délelőtti hó is, még szikrázik a kertben, apró mélyedés mutatja csak a kapuhoz vezető keskeny járdát. A kisfiú egyedül van a házban, a nagyszobai állóórát hallgatja: tikk-takk, tikk-takk-klakk, tikk-takk, tikk-takk-klakk, közben meg egy vasbuzogány egyre lejjebb ereszkedik a láncon. A függönyön olyanok a hullámok, mint a havas fenyőfa a rajzon. Fénylik a szekrény ajtaja, látszik benne az ablak, a csipketerítés kerek asztal és a két zöld fotel. Nincsen senki a házban. Nincsen senki? Üres a konyha, a folyosó, a kisháló és a vécé is. Szakállasak a faágak, fehér szakállal. Tikk-takk, tikk-takk-klakk. Éppen, mintha valaki óvatosan lépkedne. Be van csukva az ajtó? A konyhai ablakot könnyű benyomni, kikopott, elég, ha valaki nekiveti a vállát, és már kipattan a vaskallantyú. Nem is lehetne hallani, mintha a hó csúszna le a tetőről. Tikk-takk, tikk-takk-klakk. Egy kisfiút kívülről nem is lehet látni, olyan a ház, mintha üres lenne, teljesen üres. Azért csak óvatosan. Üres a konyha, üres az előszoba. Jobb, ha nem is mozdul. Nem is lát itt senkit, nincs itt senki. De aztán beljebb jön! Egészen ide, az ágyhoz!

Kezd sötétedni. A folyosó már homályos. A kredenc ablak felőli fiókjában vannak a kések. A feketenyelű a leghosszabb, de annak vékony a pengéje. A kéknyelű a legjobb. Egy kisfiúnak rövid a keze, sokkal rövidebb, mint egy felnőtté. Kint, a kertben még majdnem világos van. Csak az utcáról látni ide, a hátsó kerítés felől nem is lakik senki. Nemsokára teljesen sötét lesz. Fel lehet kapcsolni a villanyt, de akkor fel kell állni az ágyról, odamenni a kapcsolóhoz. És a folyosón meg a konyhában akkor is sötét van. Felállni és odamenni. Azt rögtön észreveszi akárki. Akkor lehet tudni, hogy ez egy kisfiú és egyedül van. Tikk-takk, tikk-takk-klakk. Tikk-takk, tikk-takk-klakk. A sötét. Lecsúszik a buzo-gány. Egyre lejjebb. Füttyülni kell. A füttyülésen nem látszik, hogy kisfiú, vagy felnőtt füttyüli. Csak úgy van valaki a szobában, nincsen kedve villanyt gyújtani, nem zavarja a sötét és csak füttyülget. Az is lehet, hogy aki be akar jönni, az is szereti a füttyülést. Megáll a folyosó végén, a konyha küszöbén, nem tudhatja, ki füttyül, csak hallgatja és vár. Megáll és azt gondolja: addig hallgatom, amíg abba nem marad. Most még szóljon, majd utána bemegyek.

Sötét van a házban.

Fekszik az ágyon és füttyül. Zsibbad a szája. Az utcán elmegy egy autó, bevilágít a fénye. Valaki sír az ajtónál. Vagy valami. Mint az ajtónyikorgás. Nem szabad ab-bahagyni a füttyülést. Nem ajtónyikorgás ez, nyávogás. Most még hangosabb. Hi-deg lehet, de a macskának van szőre. Bundája. Akkor meg éhes, a talpain nincs is bunda, csak rózsaszín párnák. Nagyon hangosan sír, nem fogja abbahagyni.

A kisfiú fölkel, a szekrény mellett óvatosan a falig lépked. Lassan. Leguggol, kiles a folyosóra. Nem mozdul semmi, a konyha függöny nélküli ablakán beszü-remlik a hó derengése. Ott a zárban a kulcs. Ha nyitva lenne az ablak, hideg jön-ne be. Most már nem kell füttyülni? Háttal a falnak simulva előrecsúszik a kony-habejáratig. Tikk-takk, tikk-takk-klakk. Nagyon hangosan nyávog. Üres a kony-ha, zárva az ablak. A kisfiú az ajtóhoz tapasztja a fülét. Itt, a túlóldalon sír. Fel lehetne kapcsolni a villanyt. A vécé ajtaja is nyitva. Gyorsan. Erős, sárga a fény. Csak kettőt kell fordítani és már kinyílik az ajtó. A küszöb előtt, ahol a keskeny eresz megvédte a lépcsőt a hőtől, fekete-fehér foltos macska ül. A kisfiúra néz, rózsaszín szájában megvillannak a hegyes fogak.

Éhes vagy?, kérdezi a kisfiú. Csak nyávog. Éhes vagy? A macska fölkel, a pi-ros zoknikhoz dörgölődzik. Bejöhetsz, ha akarsz. Felkapcsolja a konyhai vil-lanyt. Ihatsz tejet. Leteszi a lila kistányért a kőre, a nagypohárból átönti a tejet. Igyál, ha éhes vagy. Egyedül vagyok, nincsen itthon senki. A macska mohón le-fetyel. Ha akarsz, itt maradhatsz, a szobába is bejöhetsz.

Alszanak a nagyágyon. A macska a kisfiúhoz bújik, dorombol. Mintha az ál-lóóra fogaskerekei mormolnának. Alszanak, amikor éjjel csikordul a zár. A macska fölkapja a fejét, puhán a parkettra ugrik. A konyhában felborul a kistá-nyér, apró gömböcskékben gördül a kövön a tej.

Reggel a kisfiú egyedül ébred. A nyuszis takaró van rajta. Süt a Nap. Tej a pöttyös pohárban az asztalon. A kikapunál a kuka, hátrahajtott fedéllel. A macska nyakán dróthuzal, fogóval megtekerve. Szorítókötés. Kemény a hasa. A hidegtől? A karmai kimerednek a párnácskákból.

Nesze, Milka, mondja Apa. Csikorog a cipője, csokit töm a kisfiú szájába.

Petróleumszagú a ruhája. Tehenes csoki, szívja be a fojtó szagot a kisfiú, nagyon finom tehenes csoki, barna, édes nyála az állára csorog.

Hej, lett ám nagy vigadalom a történet végeztével! Aki csak tehette, megrázta Kövesdi bácsi kezét. És a bölcs öreg szinte fürdött ebben a vidám szeretetben.

– Az is biztos, hogy a régi jó iskola mindennél többet ér! – mondta mosolyogva a presszós kisasszony.

– Engedje meg, már azért ezt nem mondanám! – hajolt közelebb a szemöldökét összevonva a sarkon túli virágbolt kecskeszakállas tulajdonosa. – Nem mondom, fontos is és szép is a hagyomány, de azért nem szabad soha megfelekezni az új kereséséről sem! Hiszen mi is lehetne mulattatóbb, mint az újraformált veretes szavakba, simán forduló szép mondatokba önteni a mindennapjaink szorító gondjait és apró örömeit?

Elcsöndesült az asztaltársaság erre a bölcs mondásra. Bizony, ha az élet nem áll meg, akkor az irodalomnak is fejlődni kell. Szép és fontos a vidámság, de jól mondta a virágáros úr. Vagy tán az is lehet, hogy nem más, mint az irodalom szabja a mintát az életnek? Nehéz gondolatok ezek.

– Angyal szállt el fölöttünk – szólalt meg végül mosolyogva a videotéka szókére festett névadója.

– Az bizony, angyal! – bólint helyeslőleg a hentes. – De a szárnyából ránkpergett egy könnyű kis tolla!

Ezt a sok szépet már senki sem állhatta mosolygás nélkül.

– Öcsém, öcsém – mondta komolyságot erőltetve kedves arcára Kövesdi bácsi –, nem járja ám, hogy az én vidám történetem minden babérját elorozd egy szép mondásoddal!

Hát persze erre megint csak kirobbant a kacagás.

Ebbe az önfelelt vidámságba csöppent a művelődési ház nyugdíjas büfésnéje, aki a társalgóbéli büfénél segédkezett, hogy a nyugdíj mellé valami kis meléléket is megkereshessen.

– Milyen üdítőket hozhatok? – kérdezte összezecspentett szemmel. – Van kóla, narancs, citrom, kinek amit kér, csak tessék megmondani.

– Gépi kóla, vagy üveges? – fordította vissza a kérdést ügyesen a hosszúbajszú cipőáros, bár az arcán látszott, hogy inkább csak tréfa ez, mint komoly számonkérés. Mi sem bizonyította jobban, minthogy a kólák összeszámolásánál ő is felnyújtotta a kezét.

– Tizenegy kóla, három citrom és hét narancs – összegezte elégedetten az eredményt a kisegítő büfésnéni, és mintha nem is nyomná több mint hatvan év súlya a vállát, fürgén kiperdült az ajtón, ki, vissza a büfébe.

– No, amíg megjönnek az italok, akad-e újabb történetmondónk? – tette föl a mindenkit izgató kérdést a hentes.

Ahogy az már lenni szokott, most már nem is kellett oly hosszú ideig várni. Nem más, mint a mindig tréfára kész presszós kisasszony jelentkezett.

– Barátaim, egy rövid, ám annál mulattatóbb történetet mondanék el ma este – mosolygott tiszta szívből az egybegyűltekre. – Előzetesen csak hadd mondjak annyit: anekdotámat a híres Bureck-történetek közül szemeltem.

Még a lélegzetek is elálltak erre az ígéretre, csitulva percegett a neon.
– Vajha a nagy várakozást ne hazudtolná meg a beteljesülés! – sóhajtott a presszós kisasszony. – És most a történet, amelynek címe: A mozdulat.

Második történet

(Amelyben arról olvashatunk, milyen beláthatatlan következményekkel járhat egy óvatlanul ellesett mozdulat.)

Bureck, aki már tizenkét éve élt a városban, tizenkét éve, és ez az idő az életének több mint az egyharmadát jelentette, Bureck, aki ismerte a házakat, az utcákat és sok arcot is, utazott metróval és utazott villamossal, egész nap várta az estéket, éjszakánként a reggelt, ha leült egy parkban, hátradőlt a padon, nézte a poros levelek között elúszó felhőfoszlányokat, reggelente sietve, kapkodva mosdott, éjszaka az álmoságával küzdve nyújtotta az ébrenlétet, tavasszal borbélyal nyíratta tüskés-rövidre a haját, télen felváltva hordott kalapot és kötött sapkát, szerette a bőszárú nadrágokat és a folyó rothadó halszagát, a félálom kavargó, lassan elúszó, nyugodt képeit és a kenyérgyárból kiforduló fehér teherautók után úszó friss tézstaillatot, Bureck a hatos számú villamoson ült a kormos, koszos ablak mellett és a kormos, koszos körutat nézegette. Tavasz volt, mégis szinte nyári forróság szorult a házak közé, a villamos lehúzott ablakain bevágó huzat az üveghez csapkodta a menetrendi táblát, a nők ujjatlan trikóban és kigombolt ingekben sétáltak, bolyhos hónaljukat megsíkosították az izzadásgcseppek, a járdákra épített fabódékban és a vasvázás pultukon tornacipőket és építőjátékokat, sporttrikókat és harisnyanadrágokat kínálgattak az unott árusok, kéken remegett a füst és a por, fordult egy daru, hatalmas kampóján egy görbe csápú betongerendával, fúrógép és cölöpverő csattogott, benzingöz ölelte a fákat, a fekete ablakpárkányokat, az utcára tolt teraszokon rövidnadrágos turisták böngésztek tanácstalanul a térképeiket, a pincérek fehér inge a testükhöz tapadt, délután volt, csütörtök délután, tizenhét óra huszonöt perc és huszonhét fok meleg, a pályaudvar hatalmas vas és üveg csarnokának árnyékából kihúzott egy vonat, lágyan ringott a távolodó utolsó vagon, a csarnok bejáratánál egy kecskelábú asztalon hangszórókból üvöltött a zene, zöldre váltott a lámpa, meglődült a forró kocsisor, melegen sütött a nap.

A villamos ajtaja előtt egy nő állt, csípőjével a hússzínű korlátnak dőlt, s ahogy előrehajolt, bal kezével hátrasimította az arcába hulló hosszú haját, hátrasimította és a nyakához szorította, jobbával pedig a lábához támasztott táska fogantyújáért nyúlt, miközben a lassuló villamos mozgását egyensúlyozta a teste, és kövérkés vádliján megfeszültek az izmok. Bureck nézte, ahogy a nő egyenes háttal, kissé felemelt fejjel előrehajolt, és mert már látta ezt a mozdulatot, látta már ezt a hátrasimító kezet, az enyhén ívelő nyakat, az arc elé hulló fürtöket és a hát vonalát, a föld felé nyúló nyitott tenyeret, látta már mindezt, amikor a reggeli csendben fent ültek a nők a teherautó nyitott platóján, egymáshoz préselődve, mint a tömött zsákok, kétoldalt és középen is, a támlátlan padokon, és a tanító felesége, aki még lent áll a rövid vaslétra aljánál, nagy, szinte csúcsosan

előremeredő hasát óvva lassan előrehajolt, haja az arcába hullott, de hátrasímitotta, miközben a másik kezével a lábánál heverő ócska bőrrönd fogantyúját keverte, hátravetette a fejét, de nem a kék egyenruhás vadászokra nézett, hanem a patakparton álló kisleányra, aki a kétkerekű taliga rúdját szorítva hallgatta a víz halk csobogását, és mert látta már mindezt, hát most Bureck a benzingőzben, a szétnyíló ajtó csattanásában eltéveszthetetlenül érezte a fenyőszagot is, a teherautó gázolaj-szagát, a patakparti homok süppedését, érezte a hajnali párárt felszívó napsütés melegét, a vasrúd reszelős izzadását, s nemcsak érezte, de tudta is, és mint aki a forró vízből bukik fel, lassan felállt, a még mindig a nyitott ajtóhoz lépett, beszívta a lámpa előtt sorakozó autókból áradó bűzt, és a járdaszigetre ugrott, felberregett az ajtózárást jelző csengő, és Bureck elindult az aluljáróba ereszkedő asszony után, sietve furakodott a lépcsőig, és bár a lámpák fénye erőtlennek tűnt a vakító naphoz képest, mégis látta felbukkanni a nő fejét, a lépések ütemére hullámzó barna fürtöket, látta, hogy a metróbejáraton át a mozgólépcsőhöz tart és elsüllyed az alagútban, és innen, az üvegajtótól már nem követte, megállt, lassan visszafordult, aztán elkanyarodott a másik lépcső felé, ki a Körútra, de találomra itt is egy mellékutcát választott, a következő sarkon figyelmesen elolvasta a pincelejárat fölött világító színes betűket: Söröző, Drinkbár, majd óvatosan oldalazva leereszkedett, mintha minden lépésével egy mozgólépcsőre állna. Egy *hosszúlépést* kérek, mondta a tükörcsompós fal és a pult között támaszkodó fehérszőkére festett nőnek. Tejet vagy nagymálnát ne adjak?, nézett az rá gúnyosan. Mit?, kapta föl a fejét értetlenül Bureck. Ugyan, mindegy, legyintett a nő unottan, azt mondja meg inkább, fehér vagy vörös legyen?. Vörös legyen, felelte Bureck, és a márványlapra állította a poharat. Tudja, súgta a nőnek, tudja engem mindig izgatott, milyen lehet egy szőke pina. Tűnj el innen, te állat, fordult el undorodva a nő. Csak azért mondtam, hogy örüljön, tette hozzá még Bureck, és a márványlapra ejtette a zsebéből elővett fémpénzeket, a pult mögötti tükrös falon látta az utcát, pontosan úgy, mint egy kutya, mondta hangosan, a nő ránézett, kezét vett elő és a feje mögötti magnóba nyomta, felhangosította a zenét, Bureck pedig megitta a szódavizes bort, a poharat a kezében tartva megindult kifelé, de a lépcső előtt megállt, visszafordult és a nőre nézett, pontosan úgy, súgta szelíden, és a poharat a tükörfalba vágta, hallotta a nő sikoltását és az üveg robbanását, a csompék csörgését és a cserepek pattogását a márványlapon, aztán már csak a hangfalakból dübörgő zenét, de látta, ahogy a nő az arcához kapva előrehajol, látta a nyakába hulló fürtöket és a kezét, látta ezt a mozdulatot, és két léppel az utcára ugrott, a sarokig lassan, ráérősen sétált, de onnan már futott, vissza a Körút, a metró felé.

Parancsoljon, foglaljon helyet, állt föl, amikor egy idős asszony lépett a kocsiba, nincs mit, igazán nincs mit, mosolygott vissza a nő hálás tekintetére, fáradtan ballagott haza, sarkig tárta az ablakot, hanyatt feküdt az ágyon, lerúgta a cipőjét és hasra fordult, arcát a párnájába fúrta és végre nyugodtan, mélyen, álomtalanul aludt reggelig.

Igazán, mint a vihar előtti csend, szótlan áhítat ült a kistermen, amikor a presszós kisasszony befejezte vidám történetét, kissé elpirulva meghajolt és

visszaült a székére. De csak azért volt ez a pillanatnyi némaság, hogy aztán kétszerezett, ha nem háromszoros erővel harsanjon fel a nevetés, és mint a gátját szakító hegyipatak, szerteömljön a fergeteges vidámság.

– Ez igen! Ez igen! – hajtogatta a kettes lépcsőház harmadik emeletén lakó fogorvos, akit a barátai bizalmasan csak Bélaként szólítottak. – Istenemre mondom, az ilyen tréfás történetekért érdemes élni!

– Hát nem tagadhatom, hogy kevés ennél mulatságosabbat hallottam ezideig! – csapott az asztalra a négyes lépcsőház volt ház mestere, aki pedig tudvalevőleg igencsak fukarkodni szokott a dicséretekkel.

– Jól tartja a régi mondás: sok nevetés, szép vidámság, ez a boldog, hosszú élet! – mosolygott Kövesdi bácsi is.

A presszós kisasszony az örömtől pirulva hallgatta barátai szavát.

– Ki hinné – hajolt hozzá bizalmasan súgva a hosszúbajuszú cipőáros, – ki hinné, hogy éppen a mi világunkban testesülhet meg egyetlen gyönyörű alakban a három szépséges Múza: Kalliope, Terpsichore és Erato!

Hanem ezeket az utolsó szavakat valahogyan hangosabban mondhatta, mert úgy tűnt, mindenki meghallhatta az asztal körül.

– Csak vigyázat ám, mert nem is Múza ő, hanem maga a sebes nyílú Diana! – csipentett a szemével mókásan a fogorvos Béla.

– Nem, nem, ahogy én elnézem, sokkal inkább a szép Aphrodité, aki enmaga nyújtja át a kedvesének az almát! – bókolt tréfás, de tisztelettudó főhajtással a hentes is.

Csoda-e, hogy lángbaborult e szavaktól immár nem csak a presszós kisasszony édesen szív alakú arca, de pipacsszint öltöttek a hosszúbajuszú cipőáros kemény vonásai is? Mindeközben pedig, mintha csak valami titokzatos elrendezés irányítaná a dramaturgiát, az ajtó mögül, a társalgó felől egy jól ismert szignál hangjai szüremkedtek be.

– Nocsak – hajolt előre izgatottan a Kövesdi bácsival szemben lakó vízépítő mérnök. – Vége van már a *Dallas*nak? Ki hinné, hogy a vidám történeteket hallgatva ilyen gyorsan repül az idő!

– Az idő! Az idő! – kiáltotta ingerülten a kecskeszakállas virágáros. – De barátaim! Az idő komoly dolog, hiába ne vegyük a szánkra a nevét!

– Jól van, jól! – csitította az egymásnak feszülő indulatokat Kövesdi bácsi. Ha vége is a *Dallas*nak, egy történetre még csak futja! Nos, barátaim, ki lesz a mai esténk megkoronázója?

Alighanem több jelentkező is akadt volna, ha a hentes is fel nem emeli a kezét. Róla azonban tudták a barátai: ritkán szól, de amikor mégis megteszi, a szavának nem lehet ellenállni.

– Drága barátaim! – kezdte volna a történetmondást a húsok és csontok avatott értője, ám még be sem fejezhette invocációját, amikor nyílt az ajtó és a kisegítő büfésnéni lépett be rajta, a kezében tálcaival, s a tálcán a pompás harmóniába illeszkedő frissítő italokkal.

– Legyél megértő, kedvesem! – mosolygott a virágáros a hentesre. – S egy korty narancslé, netán még egy hajtásnyi kóla bizonyosan visszaringat termékeny hangulatodba!

A szót tett követte: ki-ki fogta kedvenc üdítőjét, s ahogy az imént a lelkeket a bölcs szavak, most az ínycsikoktatást öntözték az édes ízek.

– Látod barátom – szólt csöndes derűvel a volt házmester –, a testnek és a léleknek egyaránt meg kell adnunk a jussát. Bár alighanem ezt te, édesem, sokkal jobban is tudod nálam, hiszen nap mint nap ezt teszed!

Közben azonban már lassan visszanyugodtak az üvegek az asztalra, s nem is következhetett más, mint hogy a húsok mestere újra kiterítse a mesék varázsos szőnyegét a kisterem haloványzöldre festett asztalára.

– Engedjétek meg nekem, hogy most egy nagy mulattatóról, a nemes Hoffmann filiszterről meséljek nektek egy bájos anekdotát! – hajolt meg a kíváncsian várakozó társaság felé.

Azzal elkezdődött a harmadik történet, amelynek címe: Hoffmann jogász úr a bodzabokorral beszélget.

Harmadik történet

(Amelyből kiviláglik, hogy a hétköznapiak nevezett világ árnyalakjai mögött végtelen birodalmak lakoznak.)

Késő májusi délután volt, megnyúltak az árnyékok, de még melegen sütött a Nap, mintha nyár lenne, porszag lengett az utcán, száraz patacsattogás verődött be az ablakon: Hoffmann jogász úr hátradőlt a magas támlájú székében, fekete könyökvédőjét a körmös lábú íróasztal fiókjába hajtogatta, zsebkendőjével felitatta a halántékára gyöngyöző rizsporos izzadságcseppeket, megigazította sötétkék kabátkájának selyemmel borított hajtókáját, és úgy döntött, hogy mielőtt hazatérne a félhomályos kis padlásszobájába, sétálni indul.

Elcsendesedett már a piac is, a kecskelábú asztaloknál alig néhány kofa álldogált, fehér főkötőjük árnyékot borított az arcukra, nagyra nőtt vörös retkek, ökölnyire duzzadt zöldszárú hagymák heverték a lapos kosarakban, az asztalok közötti keskeny csatornában fonnyadt salátalevelek, bolyhos répaszárak lapultak, jó napot, jó napot, köszöntgetett Hoffmann úr meg-megemelve háromszögletű kalapját, és a Linke-féle fürdőhöz vezető fasorra fordult. Szép délután volt, csillogtak a színes pántlikák a napernyőkön átszűrődő sugarakban, a kisasszonyok fehér arcára halovány rózsákat rajzolt a folyó felől érkező szellő, ropogott a gyöngykavics Hoffmann úr fekete cipellője alatt, összehajoltak a szépen nyírt bukszusok, mintha a sétatálcák koppanásaira bólogatnának, szép délután volt a hosszú nap után, Hoffmann úr még az orrában érezte a fekete tinta szagát, a papírok enyves leheletét, és ahogy végigsétált a fasoron, elballagott a fürdőház mellett is, egészen az Elba-partig, megállt a víznél, és visszanezett a tornyos városra, mélyet lélegzett az aranysárga folyó szeléből és fölkiáltott: Igen!, Igen!, és a kiáltása visszaverődött a behajtott ablaktáblákról, a sárgára vakolt falakról, így Hoffmann úr állt a parton, hallgatta a hullámokat és a visszatérő saját kiáltásait, majd lehajolt a vízhez. Gyere, te szegényke! –, súgta gyöngéden, és jobb kezét a folyóba merítve középső ujjának lúdtolltól megbütykösödött percére vett a kövek közül egy vergődve fuldokló, gömbölyű hátú fekete-piros katica-

bogarat... Te szegény!, mondta halkán és szomorúan, hát majdnem megfulladtál, azzal gyöngéden a kifeszített bal tenyerére hengerítette az átázott kis bogarat, s rögtön föl is emelte a meleg, a fény felé. Szárítkozzál meg!, súgta, s magasra emelt karral állt az Elba partján, de mintha a szél, egy hirtelen támadt légáramlat illesztett volna láthatatlan nyeret a szűkszárú, mélybarna nadrág fenekéhez, valami ismeretlen erő fölkapta a folyóparton gyönyörködő filisztert, és máris a magasba emelte, fel, egészen a drezdai tornyok fölé, könnyedén és puhán, mint egy kis bogarat. Gyere, ülj az ujjamra, te szegény!, hallotta Hoffmann úr a száguldó felhők közül. Ülj az ujjamra, te kis bogár, és szárítkozzál meg!, dörmögtek a távoli hegyek és a fényben fürdő zindelyek, és Hoffmann úr a melle elé kapta a kezét, elakadó lélegzettel nézett alá a Linke-féle fürdő csíkosra mázolt deszkáira, az allé sárga kavicsára. Ez nem lehet igaz, ilyent még elgondolni sem lehet!, kiabálta hangosan, miközben bal tenyerét marokra görbítette, hogy megóvja a benne fészkelődő vizes katicabogarat. Ezt én úgysem hiszem el!, kiáltotta Hoffmann úr, de közben lassan az oldalára dőlt, sőt, hanyattfekvésbe hengeredett, mint aki egy láthatatlan nyugágyon élvezi a napsütést. Odanézzenek, micsoda hatalmas madár!, hallotta lentről, a sétány felől. Nem madár az, papírsárkány lehet!, ért fel hozzá egy másik hang, és ahogy óvatosan a föld felé fordította a tekintetét, látta, hogy a sétálók kinyújtott karral mutogatnak az ég felé, a napernyők színes gombocskái izgatott kis csomókká ragadnak, látta ezeket az apró bogarakat, amik kisebbek voltak, mint a markával óvott katica, és visszakiáltott nekik: Ezt én úgysem hiszem el! Ilyen a valóságban nincs is!, de mintha éppen e kiáltástól mozdulna, máris süllyedni kezdett lefelé, pompásan lassú lebegéssel, meg-megfordulva, mint egy barna levél, elúszott a város felett, egyre lejjebb, s az óvárosi temető feketebodza bokrárt súrolva puhán ért földet, öklét kinyitva a levegőbe dobta a katicabogarat. Repülj!, kiáltotta neki, mert az már csaknem az ágak közé zuhanva bontotta csak ki átnedvesedett hártvás-sötét szárnyait. Repülj!, és a bogár hirtelen tűnt el, mintha nem is létezett volna.

Bravo!, Bravissimo!, Így kell ám ezt csinálni, filiszter uram!, nevetett egy csilingelő hangocska. Hát ez már megint mi lehet!, dörmögte Hoffmann úr, de még be sem fejezhette, amikor a bodzabokor húsos levelei és a tányéros virágok közül egy aranyszínű kis kígyó bukkant elő, egy aranyszínű kígyó, és a fején ékköves aranykoronácska ragyogott. Ugyan, legyintett Hoffmann úr, hogy nem unják már ezt meg! Mindig csak ugyanaz a régi mese, észrevehették már, hogy rég túlvagyok ezeken a régimódi történeteken! Túlvagyunk! Azt hiszi a filiszter úr, hogy azt csak úgy eldöntheti? Ilyeneket mondhat, hogy nem hiszem el, és túlvagyok? Nézzen magára Hoffmann úr, nézze meg a kezét, a lábát, fogja meg az arcát, a száját, az orrát, fogja meg azt a bőrt és csontot, amiből van, és mondja ezután bármire, hogy túlvagyunk! Mit akar vajon ezzel? – kérdezte gyanakodva Hoffmann úr. Jönnek nekem a bodzabokorral, mintha nem olvastam volna, hogy temető földjébe azért ültetik a bodzát, hogy hamar felszívja a halottak húsát és csontját!, de azért megfogadta a kígyócska szavát, két tenyerével megtapogatta az arcát, végigsimított a homlokán, mutatójait a két halántékához illesztette, aztán lenézett a két fekete lakkcipőjére, a fehér harisnyákba bújtatott lábaira, amik már a földre értek, sőt éppen egy frissen hantolt sír puha dombjába süppedtek. Ejnye, nézett a dombocska végébe tűzött fakeresztre, bocsásson

meg a zavarásért drága Reinhold úr, feküdjön csak nyugodtan tovább, én már megyek is haza a padlásszobámba, és lenézett a két kezére is, lassan az arca elé emelte őket és megforgatta, nézte a tenyerek puha párnáit és a bőr végtelenül finom vonalait, az ujjak külön-külön élő mozgékonyágát, ezeket a csodálatos műszereket, amilyeneket soha egyetlen mesterember sem tud előállítani, nézte a körmök páncélos rózsaszínét, és rajtuk a kékesfehér kis félholdakat, és minél tovább figyelte az izmok, a csontok, az inak, az erek, a hús és a bőr öntudatlan tökéletességét, annál inkább tudta, hogy a koronás kígyócskának most igaza van, mert semmi nem lehet valószínűlenebb és fantasztikusabb annál, hogy ez a két kéz és ez a két láb, ez a fej, a szemek, a fülek és az orr egy olyan testhez tartoznak, ami, ha beszél, azt mondja magáról: én vagyok Ernst Theodor Wilhelm Hoffmann, miközben éppen e testben van ő, a porosz államhivatalnok és jogász, Ernst Theodor Amadeus, az anyagtalán és megismételhetetlen. Nézte Hoffmann úr ezt az idegen testet, és hallotta a kígyócska gúnyos nevetését, nézte a bodzabokrot és a száguldó felhőket, és mint aki álmában halálos biztonsággal lépked becsukott szemmel is a keskeny pallón, két mély cipőnyomot hagyva lépett a sírhalomról, hátra sem fordulva keresztülvágott a kovácsoltvas kapuig, majd onnan a belváros felé, sietség nélkül ment a házig, ahol Ernst Theodor Wilhelm lakott, fel, fel egészen a padlásszobába, ahol az ibolyaszín kis íróasztalon Anselmus atlantiszi lovag története feküdt fehér papirosra róva, és a bodzavirágos tapétán lógott az aranykeretes tükrök, amiben Hoffmann jogász úr a józan reggeleken elégedetten szemlélte önmagát, leakasztotta most ezt a tükröt, hogy egészen közelről láthassa benne azt a furcsa arcot, ami az aranykeretbe zárt örvénylésből kinőve szótlan döbbenettel nézett rá, és így botorkált le a lépcsőn, vissza a temetőkapuig és a feketebodza bokorig, ahol a levelek között már csak mozdulatlan éjszakai árnyak lapultak. Márpedig én akkor sem hiszem el ezt az egészet!, súgta halkán, pedig kiáltani akart, és az aranykeretes tükröt a bokorba dobta, hallotta az üveglap csörrenését és a csendülést, ahogy a súlyos keret a bokor vastag ágaihoz csapódott, de abban a pillanatban az ágak közül hatalmas vörös láng csapott fel, lobogva, mint az ütőérből előbuggyanó vér, és a láng tején egy sárga korona táncolt. Ezt én úgysem hiszem!, üvöltötte egy hatalmas hang, és a gúnyos nevetés szele Hoffmann urat a földre taszította, le a sírok közötti keskeny gyalogútra, ahol ő összekucorodott, homlokát a földnek támasztva maga alá húzta a két térdét, s a két karjával átölelte a lábait, csak a háta domborodott az ég felé, a háta, mint egy katicabogáré, amin táncolt a tűz vörös fénye, és fekete pöttyöket rajzoltak rá a forró levegőből lehulló levélpernyék...

Szó nehezen írhatja le, micsoda fergetegesen boldog kacagás honorálta a hentes vidám történetét. Mint amikor elpattan a végsőkig feszített íjon az ideg, a mindedig oly néma figyelemre a felszabadult öröm válaszolt: felpattantak a barátok az asztal mellől, s mindenki igyekezett legalább a jó hentes kezét megszorítani. Eleven, lüktető, igazi vidámság volt ez, ami csak a valódi művészet közelségében terem. Még az sem zavarta meg a kedves asztaltársaságot, hogy a feltáruuló ajtó mögül kék köpenyben és vietnámi papucsban, a kezében partvis-

sal, keresztfás felmosóronggyal és egy felmosóvödörrel megjelent a művelődési otthon takarító nénije.

– Már bocsásson meg nekem ez a szíves társaság – mondta halkán, de határozott hangon ez a sokat látott idős asszony –, mi tagadás, eljárt az idő, és nekem, mint mindig, ma is el kell végeznem a munkámat. Ha valaki, hát önök csak jól tudják, az élet bizony nem áll meg! Szép szóval kérem hát önöket, rekesszék be a mai édes estét, tegyenek pontot a mese végére és térjenek nyugovóra.

Befejezés és utószó

(Ami pontot tesz a mese végére, és hőseink is nyugovóra térnek.)

Hát így szakadt vége a bugyborékoló vidámságnak! Mi tagadás, hihetetlen volt, hogy még ez a szép este is véget érhet egyszer! Persze az asztal körül ülők azt is jól tudták, hogy a magunk becsületét teremtjük meg azzal, ha a mások fáradságos munkáját tiszteletben tartjuk. Nem is hangzott el egyetlen zokszó sem: hiszen az idő múlását őrzik a szép emlékek, a szárnyas szavak visszahozzák azt is, ami mindörökké tűnni látszik. Legalábbis így mondta a most is fegyelmezett Kövesdi bácsi, és erre a bölcsességre a többiek csupán egyet tehettek: bólintottak. Nem volt mit tenni, összeszedték a tizenegy kólás, hét narancsleves és három citromszörpös üveget, kivitték a kedves kis teremből és a büfé lehúzott redőnye elé állították katonás rendben: ezen az estén senkinek sem fáj az elvesztett betéti díj.

– Hej, gyönyörű, fájdalmasan és nevetetően vidám történetek voltak a maiak is! – mondta kissé szomorúan a fogorvos, akit a barátai csak egyszerűen Bélának hívtak. – És lám, ilyen az, amikor a költészetet, a vidámságot a hétköznapi élet ezernyi apró tennivalója, a szürkeség, a munka sodorja el!

– Erős szavak azért ezek, Bélám! – mondta bizalmas barátsággal a hentes. Fel a fejjel, barátom! Ami elmaradt a mai estén, megtörténhet a következőn! És ha megengedik, majd azt is elmesélem, hogyan vívott meg Hoffmann jogász úr a vadul vágózó dragonyossal, s miképpen vágta ki és szállította haza a padlás-szobájába a temetői feketebodza bokrot!

A kecsgető ígéret rögtön mosolyt csalt Béla fogorvos ajkaira.

– Csitt legyen, kedves hentesem! – kiáltotta közbe a négyes lépcsőház volt házmestere. – Hát el ne árulja most a csattanót! Mintha nem tudná, hogy az igazi élvezet a mértékletességben rejlik, és semmi nem teszi szebbé a jövőt, mint a terveket valóra váltó nemes várakozás!

Bizony, bizony.

Bólogatva, elgondolkodva ballagott ki a máskor oly derűs asztaltársaság a csempés előtérén át a bejárati üvegajtókhöz. Igen, az elválás, a vég sötét szárnyának suhogása mindig készületlenül éri még a legnagyobbakat is. Kövesdi bácsi megállt a bolyhos kókuszlábtörőn, nekitámaszkodott a szakköri hirdetések és a moziműsor között szabadon maradt falfelületnek, és fennhangon így szólt:

– Eljutottunk hát idáig szeretett olvasó, hogy e sorok feljegyzője búcsúzni ké-

szül tőled, s ez alkalomból bánat és szorongás lett úrrá felette. Valami ellenállhatatlan belső indíték csábította a Vidám Történetek Fesztiválja egy kedves napjának elbeszélésére, és nagy kedve lenne arra is, hogy neked, ó olvasó, még sok szépet elmeséljen. Arra kér hát bánatos hangulatában, szorongásában, amely ily hirtelen a keblére nehezedett, túrnéd mentől derűsebb és elfogulatlanabb lélekkel e buzgó ábrázolásokat, sőt barátkoznál is meg velük, hisz mindezeket csupán a Phantásus nevezetű kósza szellem sugalmazásának köszönheti, és talán-talán ha egyszer s másszor itt vagy ott temagad is jót mosolyogtál, szeretett olvasó, maradj meg azon boldog hangulatban, melybe téged e sorok összeszerkesztője és papírra vetője ringatni kívánt...

Azzal Kövesdi bácsi is a hazafelé induló társaság nyomába eredt, odabólintott a kékes fényben szomorkodó bajuszos szobornak, lábával a színültig telt, sűrű kukák közé rúgta az útszéli heverő, dróthurokkal megfojtott, felpuffadt hasú macskadögöt, és miközben a tükörcserepektől sebzett arcú takarítónőre gondolt és arra, hogy milyen szépek is a csillagok, szakított magának egy tányéros virágot a parkszéli bodzabokorról.

– Hát igen – mondta ünnepélyes komolysággal –, Irodalom és Élet, így kergeti e kettő szüntelen körforgásban egymást...

És beszívta az esernyőforma ágacskából áradó mézes illatot, felnézett a Holdra és körben az elmosódott árnyékként sorakozó házakra, ahol újabb és újabb boldogságos vidám történetek születnek, aztán búcsút intett a parkolóból a hathuszonhatos meggyszín Mazdával éppen kigördülő hentesnek, és az ellenkező irányba elinduló hosszúbajszú cipőárusnak, aki a Volkswagen Passatba immár maga mellé ültethette a presszós kisasszonyt is,

így, bizony így van ez, a szíveknek és a vidámságnak soha nem lehet parancsolni, suttogta halkan Kövesdi bácsi, majd öregesen, mégis nyugalmas biztonsággal lépkedve a gyöngykavicson, lassan hazaballagott.

Ballagj haza te is, kedves olvasó.

Ma

I.

Csomagolok, tüzes piszkavassal égetem belé a nevem a cipőkefébe, közben hallom, a mama megint haldoklik, unom már, eddig háromszor vette föl az utolsó kenetet, most várja negyedszer a papot. A tavalyi fényképezkedésére gondolok. Minduntalan előre húzkodta a kendőt a fején, hiába magyaráztam neki: így nem lesz jó, leárnyékolja az arcodat, meg különben is, mondtam, olyan vagy így, mint egy ló, ellenzővel.

Kész muri, ahogy a gép elé áll, annyira merev, annyira nem ő már; engedd el magad, így nem természetes, mondom. De csak legyint erre, nem kell őt fényképezni, minek őrá a fénykép, inkább a házunkról, a tyúkokról, a fákról. Dehogy egyezem bele; itt maradsz és kész, mondom.

A fényképezőgépet tavaly húsvétra kaptam a keresztanyáméktól, azóta sok felvétel készült vele, de csak egyetlen egy a mamáról; konyhakéssel szúrok felé, ő azonban mégsem engem néz, hanem vigyorogva a Zumler öcsire figyel, aki lekapott bennünket.

A mamát délután bevitték apámék a belső szobába; az nem az ő helye, csak addig lesz ott, amíg a pap ráadja a kenetet. Anyámék is unják már ezt a hurcolászt, viszont a szobájában mégsem maradhat a mama, az túlságosan ósdi hely, a papot nem ereszthetjük be oda, a belső szobánk mégiscsak más, le van betonozva, a tetejére pedig műanyagpadlót ragasztott apám, parketta-mintázatot. A mama szobája földes, és leghátul, a konyha mellett van. Azt is lebetonozzuk majd, ha meghalt a mama. Apám ki akarja bontani a közfalat, és egy nagy konyhát fog csinálni, mert a mostani nekünk már kicsi. Aztán ahol a kemence volt régen, fölfalazzuk, és az jó lesz fürdőszobának. Már majdnem mindenkinek van fürdőszobája az utcában, csak nekünk nincs még. Ha elkészül, mi használni is fogjuk, nem úgy, mint a szomszédok. Azok csak megcsináltatták, de soha sem használják. Anyámék megnézték egyiket, el voltak tőle ragadtatva. Aztán a következő héten anyám már sóvárogva mondta apámnak, milyen jó volna nekünk is egy fürdőszoba, még ha nem is borítaná csempe a falakat, és kád sem lenne benne, csak egy tusoló, ezeknek, láthattad, mondta, mind színes csempéjük van, és a kádjuk is színes.

Hát valóban nem csúnya, hagyta rá apám, de engem hidegen hagy az ilyen.

Azután heteken át azon veszekedtek, hogy legyen vagy ne legyen fürdőszoba. Végül apám kitört, hogy ő talán nem eleget dolgozik, nem elkövet mindent, hogy legyen valamin, de hát nem utánozhatja a szomszédokat mindenben. Addig-addig, míg előjöttek a hánytorgatások is. Az egész família. Anyám szájából hallottam, hogy apámnak részeges volt az öregapja.

Már becsomagoltam az útra, csak a búcsúzkodás van hátra; mindentől elbúcsúzom, még a légytől is, amely a karomra száll.

Szerintem fölösleges volt a civakodás. Van olyan ház, tudom, jártam már benne, ahol *domb* van a szoba közepén, mégis jól elvannak, akik benne laknak.

Később persze már anyám is lejjebb adta, lassan-lassan megnyugodtak egymással, főleg, hogy a szomszéd felújította velük a régi haragosdit. Rájöttek, hogy ők ketten mégiscsak összetartoznak. Mire nem jó egy szomszéd! Egy haragos szomszéd, aki leskelődik; a cserép a háza tetőjén tenyérnyi helyen letörve, azon keresztül figyel minket. A csöpögéstől még rászámít magának másfél métert a miénkből, mert az ükapja úgy mondta neki, az még az övéké. Külön cibakot vert le; szerinte a mi nagykapunk félig az ő területén van, és ha be akarunk jönni az udvarunkba, tőle kérjünk engedélyt. Apám ettől teljesen begerjedt: ottott meszet helyezett el a szomszéd öreg diófájának gyökerénél. Azt a rengeteg levelet, ami éveken át lehullott ősszel az udvarunkba, nekünk kellett összesöpörni, a szomszéd csupán a termést takarította be.

Aztán egy reggel, látjuk, hatalmas salakhegy van a kapunk előtt; a szomszéd rakatta oda. Emiatt lett aztán a veszekedés apámmal. De a szomszéd volt az erősebb, apám gyengébb alkatú, és idősebb nála.

Ha majd megtanulok tökéletesen cselgáncsozni – valójában ez az egyik ok, hogy elmegyek hazulról, persze nem beszéltem erről senkinek –, ha megtanulok – hazajövök. Igaz, már most is elég jól megy a dolog, főleg a csípődobásokhoz értek, a velem egyidősöket sorra leverem, sőt, még a Bakót is, aki pedig négy évvel idősebb nálamnál, van egy Komar-motorja, és azzal repeszt végig a falun. Azt hiszi, engem idegesít, hogy neki van már motorja...

Szóval, ha majd megtanulok tökéletesen cselgáncsozni, hazajövök, és fölkeresem a szomszédot. Nem fogom bántani, csak leterítem két vállra. Kezemben lesz az élete, és akkor azt mondom majd neki szépen: ne bántsa az én apámat, jó?! És az anyámat se köpje le többször, megkérem. Vigyázni fogok, hogy úgy kérjem, ne pedig követeljem. Ő persze csodálkozni fog rajtam, és később bizonyára magába száll. S talán átjön hozzánk kibékülni, az is lehet.

Itt állok most a cseresznyefánkznál, a kertben; nyaranta ott feküdtem a fa lombjában, a négy ágra kötözött szalmahordó-lepedőben. Lóg egy darab zsinag az egyik alsó ágról, himbálja a szél; a mama egyszer azzal húzta ki a fogát.

De most látom: anyám sírva jön ki a házból; ezek szerint negyedszerre nem ért már ide időben a pap...

Sír az anyám, biztos szégyelli, hogy azt kívánta, bárcsak meghalna már a mama. Hát most meghalt, és anyám sír. Én nem sírok, én nem kívántam a mama halálát, nekem nincs miért sírnom. Csak csodálkozom kicsit, mikor bemegyek hozzá a belső szobába; látom, a tükör máris fehér lepedővel van letakarva, ahogyan illik, a redőny is leengedve, behúzva, villany helyett gyertya világít, és a mamának kilátszik a lepedő alól a bütykös lábujja.

Annyira mozdulatlan az egész test, lehetetlen, hogy ez ő volna, inkább úgy érzem, egy öntött szobrot szemlélek, egy tökéletesen sikerült szobrot, dicséret annak, aki létrehozta, csak hát ez így nagyon rossz vicc, szerintem.

A keze össze van kulcsolva a mamának, azt mondják, ezt mindjárt így kell, amíg langyos, és a szemhéját is mindjárt le kell húzni, különben nyitva marad és

mikor föléje hajolnak, mindenkinek kutatón az arcába mered. A mamának szépen, szabályosan lecsukták a szemét, nem lát már engem.

Szaga még nincsen; kölni-szag van, apám hozta tegnap a boltból, émelyítően mindent belocskoltak velem.

Valamilyen fű van egy pohárban, szenteltvízben; ezzel hintik meg a mamát azok a szülék, akik jönnek majd elsíratni.

Nézd, ilyen fű nő a kertünkben, mondja és mutatja a mama, ez az, ez kell majd *akkor*, csak pár szál egy pohárban, ne feledd.

Mondom neki, jól van, meglesz, de most segíts kihajtani a csibéket a kertből, láthatod, hogy mindent fölturkálnak!

Azt mondja, hiszen én szóltam neked, hogy segíts őket kiterelni, mert kikaparják a veteményt, én szóltam...

Hát nem én láttam meg, mondok, nem én láttam meg, hogy bent vannak a kertben?!...

Most itt van ez a fű, amit megmutatott, és amit kért. Azt mondom magamban: látod, itt van, ez az... De csak magamban mondom; annyi eszem nekem is van, hogy tudom: hangosan szólni hozzá örülség.

II.

Most, hogy a mama meghalt, előkeresem majd a régi fényképeket róla és rólam; egyiken, emlékszem, még a karján tart engem, ördögsapka van a fejemen, fölöttünk diófalevelek látszanak, hátunk mögött egy halom hasított fa, és a házunk vége is jól kivehető: a padlásajtó, a létrával.

A diófát azóta kivágta a szomszéd, az övé volt, azt csinálhatott velem, amit akart.

Megvárom, míg kiviszik a mama testét a temetőbe és újra a régi némaságú lesz a belső szobánk, megvárom, és megkeresem a szekrényben a fényképeket. Megkeresem és elégetem őket, itt, az udvaron, ahol a diófa állt régen. Elégetem, hogy nyoma se maradjon a mamának.

Most azonban még nem mozdulhatok el a helyemről, figyelniem kell az érkezőket, akik fájdalmas arccal jönnek hozzánk elsíratni a mamát, innen, távolról kell őket figyelniem, kezemben a fényképezővel, és mondani magamban minden érkezőnek: „... igen, kérem, meghalt a mamám...”

Próbálok lassan, hangsúlyosan ismételtetni, hátha elindít valamit bennem: meghalt a mamám... a mamám meghalt, kérem... – Egyelőre nem érzek semmit sem.

Tudom viszont, hogy a belső szobában a nagytyűkőr még mindig fehér lepedővel van letakarva; villany helyett a csonkig égett gyertya világít, a redőny leeresztve, behúzva; anya eltüntette a befőttesüvegeket a szekrény tetejéről; a fényképezőgépet kerestem reggel, úgy keveredtem újra a szobába; hihetetlenül hideg volt benn.

Pedig tegnapelőtt még én feküdtem ott.

A beszédnek nincs többé hangja; a köszönés talán jónapot, de lehet, más mondanak, akik a mamát elsíratni hozzánk jönnek: „Kalapot...” „Add ide a ku-

lacsot!...” – innen, a farakás mögül, ahonnan mindent jól megfigyelhetek, csak tátogni látszanak a szájak.

A szomszéd Pali bácsi is itt van, őt is gyorsan lefényképezem; épp a lépcsőre helyezi a talpát, gondolom, forró lehet neki a mi lépcsőnk, sorra lefényképezek mindenkit, aki a mamát utolszor látni akarja, pedig igazából nincs is film a gépemben.

Pali bácsi egyszer így szólt a mamához: „Hé, Bözsi, bl-e-e!” – és kinyújtotta rá a nyelvét. A mama nem tudta kinyújtani a nyelvét, mert már kint volt neki, viszont köpni sem tudott, pont a nyelve miatt, így aztán csak lecsurgott a nyála az állára, az álláról a földre, és mentünk hazafelé.

Ha megnövök, vennem kell egy kőkeresztet a mamának, megígértem neki – (lám: a Bíró Rozi néni is eljött, rozmaring van a kezében!) –, ha lehet, akkor olyat, amelyikre szomorúfűzfát véstek, vagy olyat, amelyikről fehér galamb hajol a sír fölé. Szerintem azért hívtam magához tegnap a mama, hogy megmondja, pontosan milyen legyen. De mire a szobájába értem, már nem mondott semmit sem.

„Köszönni és felelni, ha kérdeznek!”

„Hogy ne kelljen szégyenkezned miattam, mama?”

„Ja, ja!...”

„De hiszen inkább én szégyenkezek temiattad, hogy még mindig hülye vagy...”

„Én nem vagyok hülye. Az ilyen az nem hülye. És különben múlik is...”

„Múlik, múlik, de azért még hülye vagy, mama, mindenki mondja...”

A nagytükör a belső szobában fehér lepedővel van letakarva – nem tudom, miért, állandóan csak ezt látom magam előtt, még akkor is, amikor pedig az érkezők arcát nézem.

A lepedőn senki emberfia nem feküdt még – így mondta nekem anya. Mert az nagyon fontos, mondta, hogy új legyen. És hogy az emberek lássák, hogy új. Szerinte vannak olyanok, akik szándékosan keresik másnál a hibát, és ha ebben nem, akkor abban, ha itt nem, akkor ott – találnak is rendszerint, és attól ők boldogok.

Anya semmit nem aludt, így mondta reggel. Megfürdette, felöltöztette, és beállította imára a mama kezét. De már nem tud sírni. Csak azért tartja arca elé a zsebkendőt, hogy ne lássák, hogy nem sír. Talán jobb is, hogy nem aludt éjjel, így legalább gyűröttebb, fájdalmasabb az arca.

Neki most már se anyja, se apja, se testvére! – ezzel ébresztett. Néztem ahogy sír, és azt mondtam neki, de hiszen mindig azt mondtad, az lesz a megkönnyebülés nekünk is, meg a mamának is, ha végleg eltakarodik a föld színéről.

Még jobban sírt, mikor ezt mondtam. Azt mondta, ő ilyet nem mondott, de ha mondta volna is, ezt én nem érthetem, ne beszéljek olyanról, amit nem értek.

„Jó, de akkor ma nem megyek iskolába” – mondtam.

„Nyugodtan elmehetsz – mondta. – Nem ma lesz temetve.”

„De én nem akarok iskolába menni! Most igazán van rá okom, hogy ne menjek. Csak beírod, hogy haláleset miatt, és kész...”

„Olyan rossz neked az iskola, fiam?”

Kinéztem az ablakon. Mintha még most is ott állna a határon a szomszéd diófája! De az nem lehet, gondoltam, mert akkor nem ma lenne...

„A tanító – feleltem. – Göndör a haja, és mindig visszaküld az ajtóból...”

„Göndör a haja! – Anya értetlenül nézett rám, majd elunva arcomat, kábán ellépett a közelemből; az ablak elé állt; magában motyogta: „Göndör a haja!...”

„A tejszarnoknál, a lépcsőfeljárón, múltkor megszorongatta hátulról a nyakamat – mondtam. – Pedig csak hunyóst játszottunk.”

Anya már nem figyelt rám, benyúlt a párkány muskátlijai közé, és vigyázva leszakított egy száraz levelet. Azután az ablaküveg kitört sarkát igazította meg. „Istenem!” – mondta.

„Nem tudtam hátrafordulni – magyaráztam. – Olyan erősen szorította a nyakamat. Nem tudtam, ki az...”

„Emlékszel – mondta anya álmodozón, és a muskátli száraz levelét morzsolgatta –, mindig itt nézett be?...”

„Nyújtogattam a kezem – mondtam –, így, alulról hátra, hogy majd megfogom valahogy, de nem értem el, ha elérem, biztos hasba vágom...”

„Hányszor benézett itt, istenem! – sóhajtotta anya. – Fölkelt a díványáról, éjjel is, ha nem tudott aludni, fölkelt és benézett. Pedig bent is ugyanolyan sötét volt, semmit sem láthatott...”

„Elmondtam már mindenféle baromnak, ökörnek – mondtam –, és még mindig nem engedett el...”

„Tegnap éjjel meg – folytatta anya –, mikor kinéztem rá, azt mondta, vigyem el a pazderját a sarokból, mert lángot fog...”

„Már majdnem sírtam – mondtam. – Nem akartam sírni, de már majdnem sírtam. És akkor hirtelen elengedte a nyakamat...”

„Milyen pazderjáról beszél, édesanyám, kérdeztem – mondta anya. – Nincs itt semmilyen pazderja. Igyon talán egy kis rumot!”

Rumot ivott a mama. Kis üvegben mindig ott volt a rum az ablakban. Hatalmas vitorláshajó szállította a rumot, hánykolódott a hullámokon. De így is megérkezett, havonta-kéthavonta mindig megérkezett, lehorgonyzott a virágcserep mellett, ugyanaz a hajó, fekete.

„De hisz már mondta egyszer a pazderját! Már mondta, anya!...”

Sokszor látott pazderját a mama. Anya olyankor megkérdezte tőle, hol az a pazderja, mondja meg a mama, hol van, ha megmondja, hol van, akkor ő össze-söpri és kiviszi. S hogy a mama azt mondta volna erre: mi hol van, te lány?! Anya pedig azt felelte: hát a pazderja, amiről beszélt édesanyám. S hogy a mama ettől felbőszült volna, ne nézze őt bolondnak, mondta, tudja ő magáról, hol van, azt is tudja, hogy mi lesz; meghal – így mondta; az lesz, hogy meghal, neki ez most mindennél fontosabb, úgy gondolja, lesz egy pillanat, amikor megláthatja azt, „ha kíváncsi vagy rá, ülj le ide, és várj, talán tudok valahogy jelezni, lehet, hogy a kezemmel, majd nézd meg jól a kezemet!...” – S anya csak annyit szolt erre: „Mindig ilyeneket beszél, édesanyám, a papot is háromszor kihívatta, tudja-e, hogy tavaly is kihívatta, nem olyan könnyű ám meghalni, édesanyám!...”

„Már mondta a pazderját, hallod, anya, már mondta!”

Anya rebbenve föleszmélt; máris folytatta a dolgát: fölborzolta a szalmaszá-

kot, a dunnát szélénél fogva megrázta, behajtotta. Végül alig hallhatóan megkérdezte:

„És te mit csináltál, amikor elengedte a nyakadat?”

„Bepisáltam – feleltem nyugodtan. Kedvetlenül öltöztem tovább. – Itt jöttem át a gáton – magyaráztam –, itt rohantam keresztül, mindenem csurom víz volt, sírtam nagyon, és mindenem csurom víz...”

Anya, befejezván az ágyazást, a ruhásszekrény elé állt, kitérte a szekrény nyikorgó ajtaját, a felső polcról leemelt egy selyempapírba csomagolt fekete pamutkendőt, akkurátusan kibontotta, meglobogtatta, és – mintha erre a mozdulatra készült volna mindig –, könnyed mozdulattal a fejére kanyarintotta.

„Szerinted – szólt, és lágyan megperdült, akárha tükör előtt állna –, szerinted milyen?...”

Néztem rá értetlenül; csak annyit mondtam hidegen:

„Mintha nem is te lennél. Mintha a mama...”

Anya nyomban lekapta a kendőt a fejről; némán kiszaladt a szobából; nem is jött egyhamar vissza.

„Na és én! – kiáltottam utána. – Velem most mi lesz?!...”

De anya ezt már nem hallotta meg; persze az is lehet, hogy nem akarta meghallani – mindegy; én már eldöntöttem akkorra: iskolába nem megyek.

Nem tudom még, hogyan fogom meggyászolni a mamát. Nem is biztos, hogy meggyászolom. Nem gyászolom meg, szerintem úgy lesz a jó. A szemfödél alól kilógó meztelen talpát nem locsolom meg szenteltvízes rozsmaringgal, ahogy a szülék csinálják. A kőkeresztjére sem lesz szomorúfűzfa vésve. És galamb sem hajol majd a sírja fölé. De még, azt hiszem, én általam kőkeresztje sem lesz a mamának, mert minek is legyen!

És hogyha holnap a tanító megkérdezi tőlem: halljam, fiam, hol voltál tegnap?, majd azt felelem nyugodtan: a Holdban voltam, tanító úr, a Holdban!

S igazán az fáj legjobban, hogy olyan nagyon nem is hazudok neki.

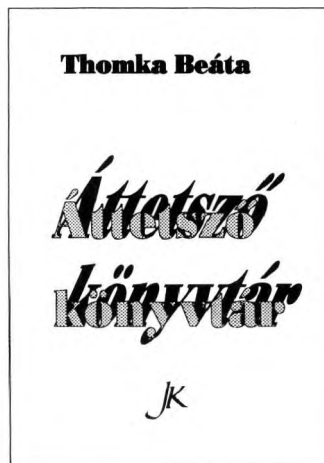
Emlékezet

*Belőlük jöttem én világból
a változóban ami örök nap-
fénylik mennydörög belőlük
s a katáng szirma ragyogva
kéken torkomban forog hang
velem minden ami voltam és bennük
létezem csillámló kristályok
fémes kőlapok a sivatag ahol
megakad majd megint a vízirózsa
iszap víz levegő s nap a tűz
ezzel a nyúllal viasszökkenek
amikor még őt tanultam és el-
szaladtam dombokon kaszálókon át
futottam a belém nyíló erdő
tisztásaira a temetőbe ahogy
kilépnek eleven arcukkal a
sírkövek mögül a kőből betonból
márványból betűik lehullnak
beszélnek formálják ide kerülnek
az örökkévaló szeretet ölében
most mindez a föld ami voltam
személyes felhői értenek az esők
korma és mérgei csillagai és
galaxisok végemre sosem jutok
emelnek kísérnek forog kéken
torkomban a katáng teremődik
velem általam és megteremt
újra s újra kristályból zöldből
sziromból vadnyúlból fényből
erőből folyton éledve újjáhalok*

Némább, ridegebb, sötétebb

Miközben meg-megroppan a ház,
kattogva pattogva bújnak dermedt
magányba tárgyai; mező; különlétek,
szekrény, lócák, ajtó, ablakzsaluk,
üvegek, székek meg díszcserepek.
A férfi gyomra kiveti magából
zöld vacsoráját az erdei vad-
növényeket, a méz meg citrom í-
zét kínlódoma újra visszakapja.
Amiről azt hitte már, átkerült,
fordul most vissza. Kapu ő is, át-
meg átjárnak rajta, nézi a könnyes
szemeket, érezve tapasztalja belülről,
s nem tükrökből, általa, homályosan.
Csupa átjártság: a belső a külsőt
a megkönnyebbülő gyomrot, hasat,
a koplalás terébe bár ily módon
is visszavágyva. Mert az mégiscsak
csupa lehetőség volt, a pusztaság semmi,
most pedig minden megpattanással,
kattanással némább, ridegebb, sötétebb.

A Jelenkor Kiadó Téli Könyvvásárra megjelenő kötetei

1992. augusztus 22-27. Róma

1992. augusztus 22.

Campo del Fiorini

Mekkora tapasztalat kell ahhoz, hogy a csapból vizet tudjon inni? És éppen abból, amely a zöldségek és virágok terén önti szét a földmélyből feltörő folyadékot – s semmivel sem határolva el magát a tudóségető máglyára emlékeztető pökhendi szobortól, a halszagú asszonyságoktól (pikkelyes, hideg kezek, dermedtkék szájak), a dilibaj ellen használatos macskafüvet kimérő javasembertől és a svéd kisaszonyokat bekerítő vaskorláltól. A csap éjjel-nappal ontja a vizet, lespricceli a közelében sétálókat, mossa a salátaleveleket, virágvázák iszamos, poshadt öblét, csupasz lábszárakat, nem hajlandó különbségeket tenni a hozzá hajolók között.

Iszik. Mocskos farát a kerékvetőnek dönti, két mellső lábát betámasztja a vájlingnyi kőmedence (fonálmuszatoktól csúszós) öblébe, és mint akinek vonítani támad kedve, égnék dugja az orrát. Nyitva a szája. Finom mozdulattal a vízszugár alá tolja, megbillenti: a folyadék a pofájába csorog. Nem lefetyel – nyel. Percekig. A hasa megnő, szétterül. Hogy befejezte, megnyalja az orrát, mancsairól lerázza a muszatcafátokat és a sarat, majd oldalára fordul, bele a gerberaárus bodegájának vattakék árnyékába: figyel, én hogyan iszom.

Patagónia

A kommunisták kocsmája majd idővel összezsugorodik. Ma még egy patagóniai tökféle termését utánozza, amely évtizedekig csüng az indán, zöldviaszos bőre megakadályozza a kiszáradástól, aztán elkezdenek nőni benne a magvakat körbefogó víztároló sejtek – aszály lesz éppen –, kezdetben csupán a kabak üregét töltik ki, majd szétrobbantják a páncélos kérget. De nem pörögnek szét a termésdarabok, hanem a földre huppanva egy kupacban maradnak – kupac mint vakondtúrás, mint szarcsomó, mint Pannonhalma – majd semmivé lappadnak. A kocsmá falára minden nap kerül egy Sztalin-kép, rotációs Lenin-relikvia, szocializmust népszerűsítő prospektus, a vendégek hozzák, a tulaj pedig felhasználja. Tapétáz. Így csökken napra nap a kocsmá tere, azért fér be óráról órára kevesebb szeszezésre vágó. A söntéspultra pirosfényű lámpa lóg, a szikár kocsmáros alatta gyógyítgatja arcbőre pörsenéseit.

Hagyma

Követ vagy én követem. Kilép a halinaszürke Szegények iskolájából, átsétál a háromkötetes Ruskinba, de Velence kövei között nem találja meg azt, amire vágyott, már Stendhal naplója harmadik bekezdése szavaiban légfürdőzik, majd a kertszagú piac szégyenoszlopára ülve bámulja a nyúzott bárányszemeket (ellepik a zizegő, hártyszárnyú legyek), és az ebédelni siető minisztériumi kishivatalnok köpenye alól kivillanó Lénard Sándort. Jobb hangulatban a posztmodernről társalogna, a kereskedelmi igazgató szép nejét emlegetné és nem venne tudomást a fényes, gyöngyhagymaszagú ballonkabátjáról. A kegyelem, ha van, lehet teljes vagy fél. Amikor kézbe veszi (fenyőszagú, túleveleket magával sodró szélviharban) az etruszk-gyűjteményt bemutató katalógust, akkor az előbbire szavaz, de ha kiszáradt halcsontvázba akadt zálogcédulával matat az estéli, ernyedtt szél, az utóbbira. A kérdésre, hogy melyek a legszebb formák, azt feleli, hogy a telt idomú, halavány, nedvdús zöldségeké. Nem véletlen, hogy azok nyomában lépked.

Rózsa

A padozat rózsája kinyílt a császároknak is. Öt szirma, akár a parlagi vagy a szentendrei, de a színe a moharózsáé. A moharózsa szerény virága Cholnoky Viktor szerint fonnyadt, őszi hárslevél-árnyalatú, amilyent senki sem láthat Veszprém-ben, mert ott erős, mediterrán színekkel festi magát a hegyoldalak erdője. De itt: ez az érett márvány színe. Nem kell a kialakulásához több, mint háromezer év kupolák alatti félhomály, a becsapódó téli eső tiszta lemosóvize, és sok-sok látogató sarujának bőrtalpa. A víznyelő rostélya miattuk változott át virággá.

(Himlőfoltos bőű úrfi térdepel hozzá, szagolgatja, kimért mozdulatokkal simítja, ingujjával söpri a láthatatlan porszemeket. Hártypapírt terít reá, s a papírsebkendőjéből kibugyolált faszénderabbal satírozza. A másolata: fekete rózsa. Forgatja a művét, a hasábos fénybe tartja, lopva nézi a bábész tömeget, hát ha magára vonja valaki figyelmét. Végül a kölyökmacska mellé ejti a művét, ami ott nyávgó a pénzérmével telt Lenin-sapka mellett.)

Őr

A romok mágnesként vonzzák az eszementeket. A császárkori paloták a neurotikusok minden fajtáját, a medencék az üldözéseket, a korakeresztény templomok a mániákusokat, az etruszk sírok a melankolikusokat. A skizoidok a függőhidak rézpárkányain ejtőznek, a depressziósok a régészek vezetőárcái mélyén rejtőző csontok között ligéznek, a kultúrsoikkban szenvedők a levélrések tűzijátékából jósolják a maguk rejtelmes jövőjét. A múzeumőrök oldaltáskáiban kényeszerubbonyok. És festékszprék, zsírkréták, temperás tubusok, olajtégelyek: a bennük rejtőző sokféle zöld a sötétet és lötytyedt agyúakat mindenhol megtalálja.

Ha egy eszement szeme elé klorofillal átitatott szűrőpapírt tartasz, a romok elvesztik mágikus kisugárzásukat, és a hatalmad megnő. Azt is képzelheted, hogy te vagy az anyatermészet vagy a kondás. De ha felvagyázó akarsz lenni, a

zöldfestékkal jelöld csak meg a téblábolók homlokát, úgy könnyebben összeszámolhatod s egybetarthatod őket. Rendőröknek azonban sose adj át közülük senkit, mert csak szétrontanák a megélhetésedet.

1992. augusztus 23.

Lidó

A gépkocsi karosszériája. Nappal – ha árnyékban van – hűt, éjjel – ha nincs telehold – melegít. Ideális hely a lapozáshoz.

Üzenet

Marcellus sosem baszik, inkább a faszát rázza. Üzenem: így nem lehet élni. – Vírus

Daimon

Ha a tulajdonosa a szájába helyezte, mintha verset nyelne, a teremtés fényét veszi magához. Igaz, a *hezitáló teremtését*, amely nem elég tágas és cseppet sem otthonos, cseppet sem sok sugarú világot hoz létre, hanem egy olyat, amely belülről tölti és feszíti ki, majd pedig szét, azt, amibe beköltözött. Szóval súlyt ad, mert a súlyra nem képes rátalálni. Akié volt ez a tárgy, naponta megtapasztalhatta, miféle kínos érzés bármiféle azonosulás nélkül egy dolog alkotórészének lenni. Negyven dekagrammnyi aranytakarék mekkora tömegű a daimonja?

A galéria kincse üvegkockával leborítva uralja az apró, félhomályos termet. Jobb helyeken szokás, hogy fekete vászonnal vonják be a falakat – hát itt is így van, s a padló süppedős, komor szőnyeggel futtatott, a kiállított tárgyat oly raffináltan világították meg, hogy semmi alkalom ne legyen azt lefényképezni. (Mégis megpróbáltam: más sem látható a felvételeken, mint az üveglapokon visszaverődő vakufény, s mögötte egy zilált hajú, izzadságruhában előre görbülő, homályos alak.)

SPQR

Ez az a nép, amely háromezer éve felírja minden köztulajdonára – hogy el ne lopjon tőle bármit is a nép – a négy betűt. Ez az, amely a silány publicisztikákba is betolakodik – naponta legalább egybe –, és sütteti magát a mondatfényben, akár egy virágos, könnyű ruhás nő, a kövérebbje, a napozóágyban. Mindig és mindenhol lenni (a tér meg az idő két nyeszlett szolgálja). De ha mégsem – néha szabad a jázminbokrok alatt csöndesen mélnézni, önfeledten farigcsálni a kámforos eukaliptuszok kérégtét vagy a dombtetőről távcsővel lesni romok között andalgó szeretőket –, akkor is tudni, a többes számnak megvan az a tulajdonsága – ha valaki beletartozik –, hogy alkotója akkor is jelen tud lenni, ha nincs jelen.

Hasonlat

A nők arca sosem olvad el, nem málik szét a csatornaszagú katlanban, nem töpped össze és nem veszi el üde színét. Holott először latinul felejtettek el, s csak utána görögül (nem pedig ahogy a transzvesztiták állítják, hogy a görögöt elfelejtették, s ezért a latint is el kellett hagyniuk.) A nőké kreol mediterránarc, nem túriuk a homályt, nem a szélcsendet, nem a mozdulatlanságot, nem a hasonlatokat.

Közbeszúrá

Egy mondat – éppen ott, az Aventinus csúcsán, a narancsligetben kezdődő népünnepély forgatagában, ahogy ráesett egy műanyag-szőlőszem, de nem ájult el az őszi ütéstől – elkezd hezitálni, remeg az a fényes, halszemszerű bőre, rágyújt egy cigarettára, majd elnyomja az ónix hamutartóban (időközben szájakat és karokat elvesztett, négyet-négyet), s visszacsinálja magát szolid mondattá (megült a kolostorfalba vágott leskelődő-rés kávéjában). De végül nagyot sóhajt és elkezd osztódni (a rendje exponenciális), változatokat állít elő, történet akar lenni. Az a nyárs pedig, amely eddig hol a zsinagóga kerítése sarkán, hol egy villámhárító csúcsán, hol a pályaudvart ellepő sajtuszagú déliek tömegében tűnt fel – pontosan tudva, hogy hol és mikor mennyi lehet a szerepe –, betelepedett az önmagát módszeresen alakító szómezőbe, s szétveri a szapora jelzők puhaszürke pitypangfejét.

Így kezdődött

Az augusztusi hőség elől abba a városba utaztam, ahol a legtöbb épület angolvörös, a sárgává öregedett márványoszlopok árnyékában macskák hevernek, a tereken források vannak és az esti dombokról lezúduló szél kisöpör minden aggodalmat az ember fejéből. De a kánikula utolért. Az évszázad legmelegebb nyárvége foglalta el a várost, párás és nehéz szagú, délutánonként semmi élőlényt nem tűrt meg a keskeny, járdátlan utcákon. Testhajlataimat szétmarta a csípős izzadtság, amikor csak tehettem, feküdtem az elsötétített lakásban, fehér bortól elnehezült végtagokkal, nyákos szkakanderben, apatikusan, mint aki dagadt, nyomasztó hasonlatok közé zuhant. Ott, délen, ebben az évszakban már későn, fél hét fele kelt a nap, és korán nyugodott, este nyolckor sötétség borult a mediterrán vidékre, de a hőség szűnhetetlen volt. Fájtak az ízületeim, ujjamba bedagadt a gyűrű, lábfejemen millió hangya korzózott, a helyiek mondják, az itteni nyár kedvez a reumának.

A palotáról, amely melléképületének földszintjén szállást kaptam, senki nem volt, aki ne a csodálat hangján beszélt volna. Asszonyomellő sólymok álltak a sarkain, volt belőlük vagy tizenkettő, és a homlokzatát, valamint a várost szelő folyóra néző három árkados loggiáját a barokk egyik kedvelt olasz mestere, Francesco Borromini építette. Felmásztam a háztető teraszára, a környék messze híres kilátópontjára, de alig vehettem valamit is számba, mert szédített a tériszony. Egyébként a város, a magasból nézve, szép – minden háztető zöld, cserépből nevelt futónövények, kábító jázminok, skarlát trombitafolyondárok,

törpe, folytontermő citrusfélék burjánzottak a tenyérnyi teraszokon, ahová naplemente után kiültek a családok és vígan boroztak. De senki sem volt, aki a sólymos palotánál ne találta volna jobb mestermunkának az utca átelleni oldalának méretes épületét, az évszázada francia nagykövetségnek helyet adó Palazzo Farnesét, amelyet valóban a kor legkiválóbb művészei terveztek és alakítottak olyanra, amilyenek ma látjuk.

Itt, a gettó közelében minden órában történt valami, ha más nem, akkor megállt egy turistákat szállító autóbusz, kiraboltak valakit, vagy éppen motorkerékpárral eltapostak egy járókelőt, hogy aztán hangos és méltatlankodó veszekedés után kártérítést kapjon a motoros a letört visszapillantó tükrökért. E vitatkozások jelentették az utca lakóinak a legnagyobb élvezetet, az ablakokból, teraszokról kiáltásokkal drukkoltak a feleknek, bár eleve biztosak lehettek abban, hogy nem az idegen fog győzni, habár neki horzsolódott le a könyöke, szakadt szét az inge, csupán azért, mert ő jöttment átutazó, senkiházi idegen. A városba tóduló turisták mindegyike, ki így, ki úgy, de megfizette a vámot, rendszerint kamatos kamattal, és a helyiek szentül meg voltak arról győződve, ez így van rendjén, éppen ennek lerovására érkezik az a nagy tömeg hozzájuk, s ebben rejlik a hely vonzereje. Ha rendőr akadt a baleset helyszínén, s látta a megbillenő motorost, hallotta a sétáló ijedt sikoltását, nem láttam, hogy csak egyszer is a várostalan jövevénynek adott volna igazat, de a motorossal kötött egyezmény után még külön büntetést is kirótt a turistára a közrend megsértése miatt. Mindez egy titkos egyezmény következménye, gondoltam, és hűvösebb délelőttönként, valamint alkonyatkor a falak tövéhez tapadva sétáltam, ha pedig meghallottam magam mögött a robogók hangját, igyekeztem behúzódni a legközelebbi kapualjba. Törvényként fogadtam el mindent, ami itt történt.

Ahol reggelente megvettem a napi másfél liter fehér boromat, amit a Pápa forrásvizének neveznek, feltehetőleg azért, mert áttetsző, mint a hegyi patakok, és akkor is hús képzetet kelt, ha meleg, a kimérésben nem köszöntek és nem fogadták a jóreggelt, a piacon rám szóltak, ha válogatni mertem a nagyszemű szőlőfürtök között, holott a helybeliek széttúrhatták az egész gyümölcsalmot, a bankban pedig rendreutasítottak, ha fél méternél távolabb álltam az előttem levő mögött, és bárki elém tolakodhatott a péknél. A másodrendűséget, amit otthon egészen könnyű szívvel elfogadtam, ismét naponta tapasztaltam, és még mindig jobb sorom volt, mint a néhány napra érkezőnek, mert legalább megismertek a galambok és a vállamra szálltak, ha morzsát szórtam eléjük, s a patkányok se tértek ki rémülten előlem, ha a lerakóhelyre vittem a felgyűlt szemetet. A koldusok nem tartották mocskos tenyerüket, és felém biccentettek minden találkozáskor.

Néha nekivágtam az utcáknak, rejtett cél mágnese irányította lépteimet. Sarrummal óvatosan kerestem a tisztább köveket, nehogy belelépjek a lakók bűzös hulladékaiba, merthogy cipőt nem túrt a lábam, de attól irtóztam, hogy a poron kívül más mocskok érje a bőrömet. Széterjedt, megrágott fűgék, véres köpetek, nedves vatták, ürülékhalom és rágcsálótetekem között vezetett az utam a hét dombtető valamelyikére, hogy onnan aztán biztosan az Aventinus raktárak közül felmagasodó halmához vegyem az irányt, ahol a sok örökzöld növény, fa közül néha előbukkan egy-egy kolostor fala vagy templom tornya, s olykor harangszó szűrődik át a lombkoronákon. Ezen a helyen ébredt minden szél, itt

gyülekezett mindenki, aki a hőség elől menekült, innen figyelték a lenn nyüzsgő embereket, amíg orruk alatt egy-egy narancs vagy citrom félérett termését nyomkodták, hogy felüdüljenek a kipréselt illóolaj szagától. Itt senki nem törődött a másikkal, nem mintha csak közép-európaiak keresték volna ezt a helyet. Magam alá húzott lábakkal ültem a folyó fölé magasodó bástyán, bámultam a tétován kóborlókat addig, amíg el nem zibbadtam vagy be nem sötétedett. Máskor ehhez sem volt erőm. Szobám sárga kanapéjának öblében elnyúlva néztem a magas ablak függönyréseit, azt hogy milyen kevés látszik a szomszéd ház középkori okkeréből. Csak annyi, hogy meg tudjam állapítani, a becsukott zsuglúgáterek mögött életnek kell lennie – néha megnyílt, morzsákat szórtak az asztalterítőről, ruhát teregettek, vagy megöntözték az ablakláda fonnyadt, vézna vadszőlőjét. A házfalon függőleges repedések voltak, amelyben hüvelyknyi, izzószemű gyíkok laktak. Ők bírták a meleget. A heverőről, a függönyrésen át láthattam, szaporán nyelik a levegőt, és azt is, ha a folyópart platánjáról idevitorlázott, leszakadt levél a falnak csapódik, s zuhantában magával sodor a gyíkok közül egyet-egyet. Az ablaktáblák mögül olykor zene szivárgott.

Ezeken a napokon szürkülettől éjfélig szólt a gordonkahangverseny. De hogy ki vagy kik hallgatták, azt sosem tudtam meg.

Itt jöttem rá, mennyire egyedül vagyok.

Verőfény

A Via Giulia végig árnyékos – magas, múlt századi bérházak határolják. Egyébként is keskeny, a Nap nem tudja bevilágítani. A Via Giulia bármilyen hosszú, csupán néhány kápolnája, aranyműves-műhelye, antikváriuma van, ha a bővizű kutaktól, ázsiai fűszerboltoktól eltekintünk. A Via Giulia félhomályát egyedül a kriminalisztikai múzeum előtt vágja ketté egy fénypászma, van vagy másfél méter széles, abba bele nem nyúlna fügeág, ezüstös angolperjeszál, át nem suhan rajta semmi csillogó amerikai vagy japán motorkerékpár.

E fénycsík hajnaltól sötétedésig árválgodik, kizárólag egyszer metszi át egy másik sugár, nagy, fényes keresztet szerkesztve, s ezt a levegőtjáró is látná – ha ebben a városban bárki járná az eget.

Nyáron, augusztusban, naponta öt-öt percre kivilágosodik a Via Giulia. Amikor délután, négy és öt között a Nap a lóversenyter fölött lebeg, és ha nincsenek felhők – augusztusban nincsenek – sikerül neki néhány fénycsík az utca bazaltköveire vetni. (Aztán tovább halad, és a sikátorokkal együtt átadja a papák utcáját a félhománynak. Ennek az utcának – ami ugye a vadszőlővel befutott forrásnál kezdődik és a hídfő templomáig tart – mégis a verőfény csinálja meg a hatalmát.)

A fénykeresztben az a kutya napozik, aki máskor nem meri átlépni a fénypászmaikat.

Méz

Semmi, ami magához emelne, semmi, amit megölhetnék. Ikrásmézként folyik a napfény, fényesek és ragacsosak tőle a tárgyak, a növények meghajolnak,

a kátránybuborékos talajra dőlnek, majd lassú forgással belesüllyednek saját árnyékukba. A teraszon komoly apáca, mélylélegez és kalciumot szopogat, reményvesztett illatra hajol, de azért kisöpri szeméből a kendője alól előbukó hajszálakat – ahogy megkerüli őket a citromlepke, látni, neki is megvan a maga pokla. Nincs helye a térdre boruláshoz, nincs helyem befeküdni a hálába. Ki kell várni a szürkületet, akkor magához inti a zajokat a folyó, közjük locsognak a hullámok, egymásba nyugszanak, a dolgokról lenyalják a bogarak a méz szka-fanderét, hogy ott álljanak csupaszon, már-már maguktól is megfosztottan, mint az Isten egy templomtalan városban.

Ismerem magamat: gonosz vagyok, akár a kivételek, szürke, akár a magzat-burok, és csúnya, ahogy lassú, cafatos mozdulatokkal lehámlok a múltamról.

Egy mondatot szerettem volna írni a jövőről. Vagy egy oldalt?

1992. augusztus 25.

Pinaszag

A szentjánoskenyérfának szerelemszaga van: a fórum fürge kis fájának érzem az illatát. A megnevezés a nyakamra tekeredik, kínaselyem, húsít és izgat. A heréimet, makkomat szopogatja az asszonyéhség. Mandulák kopognak, zöld burkuk nem hasad fel, nem találnak rám a barna tekintetek, nem búvok be semmi mítoszba. Feketén forognak a szentjánoskenyérfa lekerekített levelei, féktelenek, hajszoltak, a törzset benőtték, s a termések tapadnak rá, akár a tocsogóst megjárt lábra a bronzvörös piócák.

Mit kezdjek egy több darabban visszakapott nővel?

Igen. Miért?

Legalább annak, amelyik felkúszott az eternitsőben, megmászta a megroskadt emeletek zsíros-büdös csőrendszerét, s amikor kidugta a garzonlakás fürdőszobájának ráctalan lefolyóján a fejét, leöntötték sósavval. A szégyenek legrosszabbikának rózsaszíne van, csupasz, mert lemarta a vegyszer a szőrét, érzékeny orra merő seb, és a tiszta képek helyett megrohanták s közrefogják a tejpálba merített képek. A kis gyávaság mar, nem képes megbecsülni magát, lehetetlen irányítani a mozgását, egyszer csak a szívben ébred fel, nyüzszög, vasalt sarkú cipőben ropja a döngölős táncot, nem érdekli se a kalács, se a jegyzetelés, belerondít a bölcséletbe, kitűzi zászlaját a tűztorony kupoláján meredő villámhárítórúdra. Miért nincs a patkányoknak emlékművük, vagy legalább egy lepedőnyi tér közepén meghúzódó hősszobruk, vakablakban elhelyezett emléktáblájuk, lépcsőházi emlékhelyük? Miért nincs ennek az állatnak, ha már bármely kávészagú reggelnek lehet, a lomha fátyolfelhőnek, amely beleakadt az esernyős aggszűz eszejárásába, vagy a zománcát vesztett, horpadt-lukas népautónak, amelyet egy pözna hegyére tűztek a palotalakók, s így kényszerítették ki belőle az új jelentést? A hűségnek kell hogy legyen formája.

A hónyestek

Nappal a nők nyakában pihennek. Ha már éjjel van, csillagtalan és langy, megrázzák magukat, gombszemük kifényesedik, kerámiaorruk mozgékonyra válik, ásítanak egyet-kettőt és fürgén leugranak a vállfára aggatott kabátok gal-lérjáról. Kiosonnak a lakásokból, összegyűlnek a négy folyó terén, kergetik egymást, sivítóznak, ha megszemjárnak, a szökőkút pezsgő vizéből isznak, s nem lépnek a pad alatt alvókat beborító, ropogós újságpapírosokra. Tudják, a hónyest gereznája nem melegít.

Bajusz

A galloknak nem volt bajszuk, az kizárólag a civilizált arc dísze. Szakálluk volt. A barbárok! Ő pedig haldoklik, vagy kétezer év óta, itt, a huzatos csarnokban, hát érthető, ha közben pödrött hegyű, vékonyka, szomorúságos bajsza nőtt.

Egyre súlyosabb

Egy cholnoky mászkál az agórán. Rumos palack a nehezeke, gyertyához illő édes a szava, keserű a lehellete. Bekukkant a szobrok mályvaárnyékába – a finoman remegő, a köveken tintaként szétfolyó árnyékfoltok sötétjében meg-megpihen, madártollat fedez fel, vízfelszínnek finom rezgését, postafordultával érkezett, nagy, pecsétes kopertát, és tudja, miért ólalkodik körülötte a düllelt szemű parkett-táncos. A cholnokynak nincs arca – sima gömbfelszín borítja arckoponyáját, így ha akarom, Viktor, ha akarom, László, ha akarom, Jenő, de Ferenc, a kórházorvos nagybácsi is lehet valamelyik álnevébe bújva. A parkett-táncos mindenféle ritmust lépked, hamuzik, hol nápolyi, hol balatoni halászdalokat énekel, legszívesebben belebújna teoretice az agórakutató köpönyegébe, rászívna magát a rumpalackra, de óhajtó módban marad, ráprémeződik a kényszer, s hajnali öngyilkosságot tervez, mint mind, aki cholnoky. Fügebokrok és íriszek közén bóklászó cholnoky, a cholnokytól elszabadulni nem tudó parkett-táncos – úgy esik rájuk a traianuszi oszlop árnyéka, hogy eggyé válik, összefolyik a három – vagy négy – arcnélküli cholnoky a követője testével, bizonyítva, hogy mégsincs anyagmegmaradás. A cholnoky meg sem rezzen, hogy egy embernyi tömeggel több lett, kihalássza a zsebéből az üveget, belenyal az alkonyvörös italba, lehajol, hogy megkösse a saruját – a fali gyík riad a mozdulattól –, felfedezi a levéltár kadmiumvörös erkélyét, hát hagyja a bőrszíjat, nekilódul, kilép. Egyre súlyosabb.

Piac

Szétnyílik, mint egy B/3-as termetű vaskos könyv, langy gyöngyházfény sugárzik belőle, vagy mint a csiszolt márvány, ha megkapja végső formáját és szívapró, hasábos kristályzárványok kerültek a felszínére, – majd becsukódik. Bezárul, mert ilyen a természete, de már láttad, tudod, kitapasztaltad, abban a belső fényű valóságban az ananász 1500, a dinnye 400, a kiwi 1480 líra. Megérted, a költészet na-

gyasszonya miért képes órákig kotorászni az ónszürke lábasok, kongó fazekak között, a ropogós édeskömény-gulákban és a gyümölcsök-zöldségek hars kupacaiban, s miként vakul el, hogyan válik cellulózfehérré, ha eldobta a cigarettáját, és vékony, idegfürge ujjával belelapozott a piacba. A történet el sem kezdődik.

Szentszag

Ha lépked a köveken, fel a hegyre, hogy kiszellőztesse a haját, lába nyomán kifordulnak a bazaltkockák, ha nézi magát a forrásra hajolva, képmása mellé búvik a Nap, s ha padlizsánt hámoz, a tömzsi püspöklilát, kicsordul a nedv az ujjai alól. Loholnak utána a férfiak, mindegyik magáének szeretné tudni, de egyiknek se lesz az ágyasa, se szeretője, se a felesége. Akinek hat pinája van – egy-egy a hónaljaiban, egy a köldöke helyett, kettő a tenyerében, egy pedig a szokásos helyen – annak nem kell a férfi. Ha menstruál, a holdhónapok rendjében, hat helyen vérzik, nem győzi venni a vattát, kitömködni az üregeit, és olyan illatfelhő veszi körül, amelyikbe beleszagolva bárki hím, rögtön a nadrágjába csúsztatja a kezét, hogy elfogja a csövében a kilövellést.

Ezt a nőt lehet szeretni.

1992. augusztus 26.

Szasá

Belenyomja az orrát egy tölcséres virágba – s ott marad rajta a sáfránysárga virágpor. Putrovecné rohangált a maga kankalinsárgájával így Kassán, hogy még lásson valamit a táncházból. Ból, ból, dülöngélnek a ragok, a virágtölcsérbe bundás bogár mászik, a hímpor pereg, Albániából hajó érkezik, a pápa előtt gyülekeznek az események. Szasá, gyerekekkel a hóna alatt, kitör a kolonnádok alól, rohan felmászni a szökőkútra, megmosni szláv-szöghaját, ledörgölni arca ráncait, mutatni meztelen testét pápának, tömegnek. A gyerek lebeg a medencében, ortodoxkék foltok a nyakán, karmolás a combján, inge gomblukában összeforrt szirmú virág. Így már könnyebb.

Szégyen

A hajnalban még tövén volt, délre szétfogdosott szappanvirág, a búzamezők habzó növénye, bekerült az úti bibliába, dörgöli vele magát mindenki zsoltárrá változott. A napszemüveges, múzeumsápadt, pinaszagú kicsi apácák ámulnak, mennyi hab dől a kecskebőrökötés alól, elárasztja a szobrok termét, átbukik a szétjárt küszöbön, s a millió, egybetapadt buborék ott szivárványosodik a falnak támasztott pucér szobrok előtt.

Helyzettudat

Városnéz, főz, sziesztáz, becsinál. Ez a sorsa.

1992. augusztus 27.

Méhek

Lopakodnak a lépcsőházban, görnyedten lépik a fokokat, összpontosítanak, sarujuk alatt süpped a szőnyeg. A méhek se veszik észre őket, pedig ott ülnek az oszlopokon, a kárpitokat rágják unalmukban, kiharapták belőlük az aranyszálakat, rezgetik szárnyaikat, mert fáznak. Az angyalok szuszogni sem mernek, pedig nagy a teher, amit cipelnek, s még nagyobb lesz, mire a harmadik emeletre érnek. Szájszélük fehér, izzadnak, szemük villog, csak meg ne botoljanak, nehogy zajt üssenek, ki ne essen valahonnan egy érem. Amikor fölhúzták a műtárgyra a ruhát, nem forgatták ki a zsebeket, már bánják, pedig tudják, mert ismerik magukat, amióta elszalonnásodtak, kevesebbet törődnek a véletlenekkel, holott azokban ketyeg a bomba.

A néma ór alszik, erre előre volt gondjuk, ajtózár nem csattan, a biztonsági berendezés sem érzékeli asztráltestüket, hát szabadon tevékenykedhetnek a festmények között, aprólékosan vizsgálgatják a mázolt tájakat, keresik a megfelelőt, ahová betehetik a csinosan felöltöztetett, kitömött Istent. Baj van a cseten-tősokkal, mindegyik munkáján ott a képmás, vagy legalábbis az, amit a naiv piktorlelkek (vagy a képmegrendelők) annak hittek: nem lenne illő az igazit a hamissal egy rámán belül látni. A szobrok közé se szabad helyezni, a csiszolt, sima testek közé nem való, az orcája lappadt (nem helyezték vissza a szájüregébe a protézist), a mellkasa tyúkmell, a lába gacsos, semmi köze a széphez. Egy Holbein jó lenne, állapotnak meg, sietniük kell, kinn már zúgnak a méhek. Leverik a portréről az üveget, kikaparják az olajalakot, ellapítják és odatapasztják – Őt – a helyére. A ruhája szokatlan, sehogy nem lehet síkidomot formázni belőle – egy menedzserről fosztották le, amíg aludt a primadonna öltözője mellett, a színházi kelléktárban.

A méhek megtalálták az ajtóréseket, haragos fürgetegben törnek be, kavarnak, döfnek, szippantanak a zsírpárnákból, az angyalok meg usgyi, kiugranak a nyitott ablakon, s máris a kupolák között kerengenek, vijjognak és rikácsolnak, csapkodnak nagy, fekete szárnyaikkal, holott senki és semmi nem üldözi őket a párkánynál tovább. A méhek az istenhúsrá gyűlnek, zsonganak, nekiesnek a festménynek, csáprágóikkal vagdossák, tépik, darabolják.

A legszalonnásabb

Beszorult két Canova közé. Ledobta köpenyét, hogy jobban hasonlítson, majd az ingét is leráncigálta, de már akkor kövesedett. Rózsaszín márvány lett belőle, némileg csalé szobor, duzzogó és szorongástól vastag a szája, félbemaradt mozdulat a bogos térdében, a haja pedig, a haja, bizony sosem látott fésűt.

VIII. Henrik

Nem akar az Isten helyére kerülni. Nem szereti az öröklétet. Nem a napi nyolcórás megvilágítást. Véres húskra vágyik, gömbölyded, élő formákra, a játékosnál maradó szelvényekre, egy kis fájdalomra a bal kulcscsont szeglete alatt.

Mészégetés

Hogy a császároknak is volt? – döbbenetes. Az uralkodók mi mással szaporodtak volna – de azért mégis! Ehhez kellett a saját ivarszerv. Most meg: egy teljes múzeumnyi!

Magas homlok, sasorr, határozott (meghatározható) arcvonások, gömbölyded áll, itt-ott görögszabású szakáll, aszimmetrikus fül – a szokásos. Az árkád alá soroltak be a szobrok, mutatvány valamennyi, a fej élethű, a test kőhasáb, a tenyér kinyúlik vagy visszasimul a márványtömbbe (mészköbe), a köldök helyén fénylő üreg (lyuk) – abba dugják a nézködők a mutatoujjat (ó, azok a kecses, reszelt körmű japáni ujjak). A kőöblöcskéknél vannak mégis fényesebb szoborrészek: az évezredek alatt tükrössé fogdosott császárfaszok és -tökök. A teremőrnéni eltanulta a látogatóktól, de ő kizárólag Augusztuszen hűti a tenyerét.

A császáriak egyformák. Semmi eltérés (fitymába visszahúzódott makk, beszűkülő penisnyak, a bal here néhány centiméterrel lejjebb, enyhén ráncos, töppedt herezacskó) – sablon segítségével készültek.

Az atrium közepén száraz szökőkút – oda senkise merészkedik: gúlába hordták össze a szoborroncsokat, vannak, akiből nem maradt meg a koponya, a nyak, a kéz. Ezért az a kőhalom a névtelen császároké. Ha jobban szemügyre veszed, tapasztalhatod, hogy másból sem áll, kizárólag faszokból és hozzátartozó, tört herezacskókból. A teremőrnéni (aki Augusztusz segítségével hűsöl) napra nap ellopdos néhányat, ha elegendő mennyiséget gyűjt, meszet éget belőlük, ideje átfesteni a házát.

Az ember levegő nélkül

Szó szerint 3. – Balog József beszélgetése

Úgy történik néha, hogy már az arc és a test is hiteles. Egy szempillantás alatt. Talán a játék miatt. Amit játszik vagy amit rendez. Azért. A színház ilyenkor – pedig kívülről beszélünk – képtelen hazudni. Pedig mennyire azon van! És akkor sem.

Ez szerencse dolga is. Mint ahogy az is, hogy amikor hazaérek, előkeresem Gerold László kötetét a színházról. Kritikák a vajdasági magyar színházak előadásairól. A borítón ott van Soltis Lajos. Üldögél – 1980-at írunk –, Estragonként. Hosszú, ősz hajjal, hosszú bohóccipőben. A hátát nekiveti Vladimir hátának. A *Godot*-ból. Az örökké álmos, a mindent felejtő bohóc.

„Mióta is, hogy éjjel-nappal együtt vagyunk?” – kérdezi az első felvonás végén Vladimirtől. Nem tudom – mondja Vladimir, s motyog még valamit, mielőtt befejezi a mondatot.

BJ: – A Tanyaszínház Újvidékről két olyan előadással érkezett 1993 januárjában a Magyar Nyelvű Színjátszók és Versmondók I. Nemzetközi Fesztiváljára, Balassagyarmatra, melyek egymástól eltérő szakmai és esztétikai irányultságokat jeleznek. A Vásári komédiák című munkáthoz hogyan kapcsolódhat Euripidész klasszikusa, az Iphigénia Aulisban? Mi a profilja, illetve hogyan mutatható be a ti színházatok – vagy igazam van-e, ha azt hiszem, hogy a nevetek sok mindent elárul?

SL: – Kicsit megmosolyogtató ez a név, és az is, ahogy ezt a játéktípust nevezem. Úgy mondanám, hogy újraértelmezett commedia dell’arte. Ebbe belefér az Iphigénia is és Orwell is, és minden más, amit mi játszunk.

BJ: – Ez a színházi stílus és színházi jelenség – a ti vállalkozásokhoz fogható módon – más társulatokra nem jellemző. Egyedülállónak tűntök. Nemcsak Magyarországon, de a környező országok magyar nyelvű felnőtt színjátszóit tekintve is. Kapcsolatban vagytok-e olyan csoporttal, amelyik a tiétekhez hasonló erővel esztétikailag aktuálissá, jelenvalóvá tudta formálni ezt a színházi nyelvet?

SL: – Én, sajnos, még nem találkoztam az enyémhez hasonló társulatokkal, pedig nagyon szeretnék. De azt hiszem, hogy a társulatom annyira egyedülálló a világban, hogy emiatt nem is lehet azonos rangú partnere. Meg is magyarázom, hogy miért – nehogy nagyképűségnek hasson, amit mondok.

A Tanyaszínház valamikor úgy indult, mint egy művészeti akadémia nyári színpada. A hallgatók összefogtak, és csináltak maguknak egy olyan előadást, amellyel azután elkezdtek járni a Vajdaság magyar lakta falvait. Azokat a falvakat, amelyek úgy egy-két kilométerre vannak egymástól, és ilyen módon 10-15 kilométeres körzetben eljátszottak tíz előadást. Közben rájöttünk arra, hogy ez óriási lehetőséget rejt magában. Először, mint színházi forma, másodszer pedig a vajdasági magyar embereknek a kulturális, népnepvelői szempontjából. Tizenöt éves munkánk igazolta az akkori fő!tevéseinket. A Tanyaszínház valahol szellemi táplálékává vált a vajdasági magyarságnak.

Azért is furcsa ez a színház és azért is egyedülálló, mert olyan módon kellett mozgáskonnyá tenni, hogy a legeldugottabb tanyacsoportokhoz – ahová már csak dűlőúton lehet elmenni és villany sincs – is eljusson. Ugyanakkor célunk volt, hogy a kőszínházakban is állja meg a helyét. Ez olyan hihetetlenül széles sáv egy színháznak, amihez kifejezési eszközöket kellett találni. Ha segítségül hívjuk a látványt és minden olyan dolgot, ami a színészi kifejezést valahogy segíti, akkor már nem tudunk szabadon mozogni. Amikor már fénypark kell, díszletelemek kellene, óriási kelléktárat, kosztümöket kell mozgatni, akkor ennek vége. És ez volt az a pont, ahol kifejlődött ez az időzöjeles *commedia dell'arte* stílus, amelyik minden egyes előadásunkra jellemző; legyen az a *Holdbéli csónakos*, vagy Orwellnek az *Állatfarmja* vagy az *Iphigénia Aulisban*. A színészi eszközöket kellett fejleszteni, a gesztusrendszert, a mimikát, a hangot. Ennek a kísérletnek eredménye az Euripidész-tragédia, ahol eljutottunk odáig, hogy a kórust is a szereplők játsszák és az összes hangeffektust is a szereplők adják hozzá.

Úgyhogy elég bonyolultnak és nagyképűnek tűnik, ha azt mondom, hogy egyedülálló, de tényleg az. Nem láttam még olyan színházat, amelynek az ekhószekerét szamarak vontatják.

BJ: – *Hogyan tudatok ebből a szükségből és kényszerből erényt kovácsolni? Mi tartja össze ezeket az embereket? Az, hogy ennyire közvetlen a találkozás a közönséggel? Hogy közülük és értük vagytok?*

SL: – Elsősorban ez. Mert az a fajta kapcsolat, amelyik létrejön egy tanyaszínházi előadás alkalmával a közönség és a színész között, sehol máshol nem jellemző. Itt, az este, amikor éjfélkor játszottunk egy széltében-hosszában-magasságában pár méteres teremben, ami fülledt és nyomasztó volt – itt, ahol a közönség szociográfiailag nagyon vegyes összetételű volt, szellemileg meg még eltérőbb – ez a közönség sem tudott olyan spontánul reagálni a színészi játékra, mint ahogyan reagál egy tanyasi közönség. Amelyik csak arra akar reagálni, amit lát! És úgy, ahogy az őt az adott pillanatban érinti.

Az, hogy mit, miért, hogyan, mikor és kinek – ez az ötös tétel, amire mi mindig odafigyelünk, amikor darabot választunk és előadást csinálunk. Ez csak abban a közegben funkcionál jól, amelyikben ez a dolog létrejött. Amint ezt megpróbálják színházi kódokba, jelekbe fölláítani, akkor ez már nem úgy megy. Nem működik. Viszont pontosan a mi habitusunkból ered az, hogy a színházi kódjaink is elég bonyolultak. A saját jeleink!

A *Vásári komédiákban* szerepel egy kötél. Ez egy kellék. De ennek a kelléknek hihetetlenül sok funkció jutott ebben az előadásban. Ehhez tudni kell azt, hogy a mi országunk nyitott ország. Olyan módon nyitott, hogy *menjete!* Mindenfelé nyitva van. Nem zárt, hogy maradni, megdögleni – nem! Menni a francba, menni! Ugyanakkor az egész béklyóba van kötve. Nem mehetsz! Ahogy ezzel a kötéllal téged leütnek, ahogy odarántanak, ahogy ezzel a kötéllal gúzsba kötnek, ahogy kiszabadulsz – ez mind-mind a kötél jelentése. Ez minálunk mindenféle magyarázat nélkül funkcionált tavaly, amikor ez az előadás született. És akkor az egyik kritikus azt mondta, hogy *istrángszínház*. Ahogy a szamarak húzzák az ekhószekerüket, és a hámokból kicsúszik a kötél. *Istrángszínház*.

Ezt az előadást mi akkor csináltuk, amikor Horvátországban megkezdődött ez az esztelenség. Dreán játszottunk – kis falu, kétszáz lelket számlál a Vajdaságban – és Drea határában vonultak a tankok Horvátországba. Mi pedig *Vásári komédiákat* játszottunk. Ezek a dolgok itt – természetesen és hála istennek – hiányoznak a mi előadásainkból.

BJ: – *A magyarországi fogadtatásotokból is hiányzik valami? Milyen a viszonyotok a hazai színházakkal?*

SL: – Inkább fönn, az osztrák határ közelében játszunk, egyszerűen azért, mert a kőszegi Várszínházzal volt és van ma is a legszorosabb kapcsolatunk. Annak idején, amikor még jártunk Szlovéniába a Tanyaszínházzal, nekünk nagyon fontos volt, hogy Szlovéniából hazafelé elkezdünk játszani Kőszegtől le egészen Mohácsig, s úgy értünk Sza-

badkára. Inkább azt a csücsköt játszottuk be, de mentalitásában az a nép is más, mint itt északon. Vagy a délmagyarországi nép. De bármit játszottunk az utcaszínház-fesztiválon vagy a kőszegi várban, mindig valami kettősséggel fogadott minket a közönség. Ott rengeteg az osztrák turista, akik ebből az egészből nagyon keveset értettek meg. A verbális dolgainkból is és a fizikaiakból is keveset. Ugyanakkor hihetetlen módon jutalmazták, ahogy a szó és a cselekmény párosul, kiegészíti egymást. A magyar közönség mindig prűdebb, mindig visszafogottabb, szegénylősebb, mint a vajdasági magyar közönség. Főleg ami a szexualitást illeti. Márpedig ez a színház tele van szexuális jelekkel. Az egész középkor, a reneszánsz élt ezekkel – a festészetben, irodalomban, mindenütt. Ezzel valahogy úgy bánnak az emberek – jaj, most hogy is kellene? De olyan jól csinálják, meg ott, amikor a fara odaért, az *arról* szól, de hogy mondjam én, hogy, ha-ha-ha?! Nem merem – csak így: he-he-he. Aztán a végén annyit tapsolnak, hogy elfáradunk kimenni. Holott mi azt szeretnénk, ha a közönségünk nem tapsolna. Adott pillanatban mondja el a bírálót, az értékelését, mindent, utána mondja azt, hogy na, gyerekek, igyunk meg egy sört, és akkor gyereünk tovább!

Más ez a közönség, bárhol járjunk is Magyarországon. És más a kőszínházakban is. Mi elég sok kőszínházi előadást áthozunk az Újvidéki Színházzal, vagy annak idején az azóta megboldogult Szabadkai Népszínházzal. A magyar közönség az abszurdal mint-ha nem lenne tisztában. Márpedig a mi színházunk – ha műfajilag kellene meghatározni – egy alternatív színház, amely az abszurd-kreatív dráma felé tendál. Vannak olyan dolgaink is, amelyek szinte a rajzfilm határait súrolják egy-egy mozgássornak a kidolgozásában. A *Komédiák*ban is – azt mondja az Oskolaszolga a parasztnak, hogy gondolkodjál, Földi! Fölveszi a gondolkodó pózt, amiből aztán kiesik, de vele egy ritmusban átveszi a gyerek, ő meg az újat szopja, s így esik rá az Oskolaszolgára. Így ér körbe a jel, amelyik a gondolkodást fejezte ki. A paraszt persze csak azt látja az egészből, hogy hihetetlen ritmusban megjelenik egy gesztus, ami a következőnél már megváltozik, másfajta lesz, a harmadiknál megint más és a negyedikre – akár a bumeráng – visszaér ahhoz, aki kitálta.

BJ: – Mi lett azokkal a fiúkkal és lányokkal, akikkel az elmúlt tizenöt évben ezt a színházat együtt csináltátok? Be tudnak illeszkedni egy kőszínházba? Olyan társulatokba és előadásokba, amelyekből az általad említett élmények többsége hiányzik? Bár, aki átélte azt, hogy közöttetek nőtt színésszé, az már sohasem lehet olyan szeparált a közönségtől, amennyire az sok professzionális színésznél megigyelhető. Hová lesz az a sok táalentum, ami most a sajátotok?

SL: – Sajnos a történelem igazolta azt, hogy be tudnak illeszkedni, és nagyon nagy szükség van rájuk. Más társulatokban vérfrissítő, vérpezsdítő injekcióként használják őket. Ez a negyedik tanyaszínházi generáció, amit kinevelünk, és ezek a gyerekek szanaszét vannak a világban. Párizstól Kaposvárig és Békéscsabától Zalaegerszegig mindenütt ott vannak a mi gyerekeink, akiket mi szültünk, mi neveltünk magunknak.

De ez, a nevelés is nagyon bonyolult nálunk. Ugyanis hihetetlen mennyiségű jó adottságú iskolai színjászó van a Vajdaságban, magyar nyelven. S ők fölbukannak már az óvodákban. Aztán, onnan kezdve az elemi iskolákon keresztül a középiskolások művészeti vetélkedőjén át jutnak el a Tanyaszínházig és onnan a Színművészeti Főiskolára. Aztán megint a Tanyaszínház következik vagy a Népszínház vagy az Újvidéki Magyar Színház. Ez is egy bűvös kör. Míg Budapesten ki kell választani ezer-kétezer gyerek közül azt a húszat, akiket egy évfolyamra fölvesznek, addig nekünk ezt száz gyerek közül kell megtenni. Én ezt a száz gyereket öt-tíz éven keresztül figyelemmel kísérem. Amikor hozzám kerül egy gyerek a Színművészeti Akadémiára – az én osztályomba –, akkor nekem nem ott kell kezdenem, ahol a párhuzamos osztályban tanító szerb tanárnak. Vagy a nálam sokkal jobb képességekkel rendelkező budapestieknek.

BJ: – *Amit elmondtál, az a szerb gyerekekre nem érvényes? Mi a különös adottsága a vajdasági fiataloknak?*

SL: – Hát ez az, amire én azt mondtam, hogy mi hihetetlenül nyitott ország vagyunk. De nagyon össze is vagyunk szorítva. Az istráng köt minket össze. A nem látható kötelek.

Ne tűnjék nagyképűségnek, de én azt az egy-kétezer gyereket, akiket magyar nyelven tanítanak, majdhogynem személyesen ismerem. Vagy ha én nem is, de ők engem személyesen ismernek. Mert azon túl, hogy előadásokat csinálunk, rengeteg kísérőrendezvénye van ennek a színháznak. Kiállítások, táncházak ott, ahová elmegyünk játszani. Bemutathatják előtünk azt, amit ők csinálnak. Vagy csak találunk egy embert, egy eldugott faluban, akiről senki sem tudta, hogy létezik, és odajön és mondja: Lajos bácsi, engem annyira érdekelne ez a dolog! Gyere kisfiam, fogj egy kerékpárt, és jössz velünk a következő tizenöt napban. Ez már népművelés, ami eredetileg ugyan nem annak indult, de aztán az lett belőle.

A szerb tagozatokon klasszikus színészoktatás folyik. Fölveszik azt a tíz gyereket – az egyik Boszniából jött, a másik Belgrádból, meg még öt vajdasági gyerek –, és hihetetlenül keveredik a kultúra, amelyik lehet, nincs olyan magas szinten, mint Európában általában. Úgy értem, hogy a középiskolás gyerekek kultúrája, műveltsége. Mi viszont bármikor jöhettünk fölfelé északra, és amikor ti nem is mehettetek sehova, mi még keresztül is mehettünk ezen a dolgon – akkor ez fontos volt! A Symposium-generáció, a Híd-generáció, Sziveriéknak a generációja, mind-mind akkor jelent meg, És azok az emberek, sajnos, a vajdasági értelmiség kilencven százaléka, most Magyarországon van. Akik valamikor ott lapokat csináltak, újságokat adtak ki, vagy a televízióban fontos műsorokat vezettek, mind itt élnek.

BJ: – *Bennetek nem vetődött fel az a gondolat, hogy eljöttök? Hogy megszűnhet az az – összekötöttségéből született – állapot, amiben mindenki ismerősöd lehetett, amelyben tanítványaid lehettek? Hogy ez egyszerre csak nem lesz tovább? Csak a szétszórás és a szétverés marad. S ott álltok majd levegő nélkül, emberek és gyerekek nélkül. Nem is a konkrét háborúra gondoltok, hanem arra, amelyik a szellemet öli meg.*

SL: – Elmenni vagy maradni? Ez mindenkinek intim, személyes dolga. Én mindenkinek azt mondom; aki csak túl akarja élni a dolgokat, az ne maradjon otthon. Az menjen el. Mert másutt könnyebb *túlélni*, bármennyire bonyolult a világ.

BJ: – *Ezt tudod mondani egy Tolnai Ottónak is? Mindazoknak, akik eljöttek?*

SL: – Tudom, mert ha egy Tolnai Ottó elmegy hazulról, akkor neki már nincs otthon mit keresnie. Akkor menjen. Ez az ő legbelső, személyes dolga – érted?

Pontosan akkor, amikor az a bizonyos eset történt, hogy a falu határában vonultak a tankok, volt olyan gyerekek, aki csak tizenhat éves volt, a középiskolából jött közénk, és azt mondta: értsd meg, Lajos, én még fiatal vagyok, én még gyerek vagyok, és azt sem tudom, hova menjek, hogy kit kell megölnöm, vagy ki öl meg engem, hát én most mit csináljak? Figyelj – mondtam neki – látod, hogy én mit csinállok? Én ezt csinálom, hogy itt veled, most – míg ott a tankok mennek – arról beszélgetek, hogy a commedia dell'artéban mit jelent ez meg ez. Én, ameddig csak lehet, ezt fogom csinálni. Ha tudod velem ezt csinálni, akkor maradj itt. Ha nem, akkor menjél haza szépen édesapádhoz, beszélj meg vele, és csináld azt, amit úgy érzel, hogy csinálnod kell!

De ő színész akar lenni! Ő a Vajdaságban akar színész lenni! Akkor egyértelmű, akkor itt kell maradnod!

S ha ő tavalyelőtt itt maradt, akkor most mégannyira sem mehet sehova. Inkább vállalja, hogy bújosdik a behívó elől. Az én gyerekeim naponta ki vannak téve annak, hogy így vagy úgy maltretírozzák őket. Provokálják őket. Némelyikük behívót is kapott, de ezt eddig még mindig sikerült elintézni, és nem vittek el senkit.

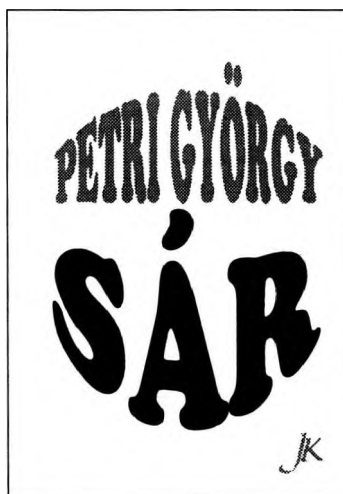
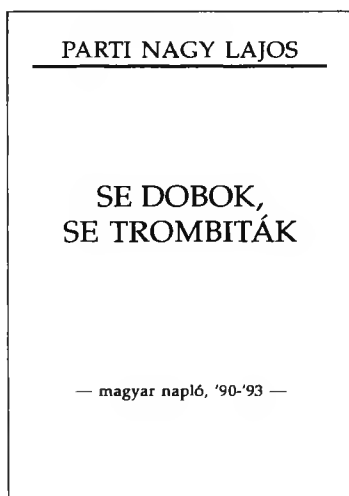
Valahogy ott az Akadémián még nagyon egészségesek a viszonyok. Egy ilyen fölbolydult méhkasban, amilyen most ez a Kis-Jugoszlávia vagy Nagy-Jugoszlávia – mindig –, ahol a nemzeti szocializmus olyan méreteket öltött, hogy ha Hitlernél ilyen lett volna, lerombolta volna az egész világot – ott most mi egy picike oázisként létezőnk. S látod, magyar nyelven tanítom a gyerekeimet. Az Akadémia dékánja most tíz napra fölmentett bennünket az oktatás alól. Abszolút jószándékú velünk szemben.

Ugyanakkor a Vajdaság területén millió és egy megnyilvánulása van a provokációnak, az elnyomásnak, a nyelvi használat eltörlésének. Mi ebben a kettősségben élünk odahaza, és ebben a kettősségben is dolgozunk.

Levegő?! Az ember megszokja a légszomjot is! Azt is meg lehet szokni. Az emberi szervezet, azt hiszem, a legjobban alkalmazkodik bármihez. Ha holnapután elfogy itt a levegő és naftát kell innunk, mi abból is ki tudjuk vonni az oxigént. Annyit, ami ahhoz szükséges, hogy túléljük ezt az egészet. Mert eléggé szívós gárda az, aki otthon maradt. Nem hiszem, hogy annyira esztelen lenne a mindenkori hatalom, hogy most kiprovokálna ennek a háromezrezer embernek is az elűzetését vagy megsemmisítését. Nem hiszem.

A Jelenkor Kiadó Téli Könyvvásárra megjelenő kötetei

mítosz

*a hullámhegy csúcsáról alá nem szálló
ki törődik már ott az idővel
csak aki ideleenn kuporogva
kutatja a percegő mutatók rései közt
hol van hát az a sodrás
halálon innen életen
túl fürkészhetetlen a tér amit
ott látsz fényhegyen álló
ki tudja míg süvöltve nem kapja
szárnyra a fénix és akkor is
hány égrétegen át vergődik
madárlény vonulása
toth mit érdemel az a
bűnös akinek záloga
a kezében van*

szikomorfák között

*látni azt aki nincs itt
hallani azt aki nem szól
emlékezni rá ki felejtő
megérinteni azt aki elment
visszahívni azt ki soha*

*engedj utána fényhegyen álló
itt lenn a bárka fenn a napkorong
(a csillaghullás végleg elmaradt
így dőlne mind egy szemfedél alatt?)
mit éjszakának hív a vaksi szem
fogadj magadba egyetlen sugár
a szó röppent fel és átvelem*

*halálon túli ha megérkezett
nagy ragyogás
örök emlékezet*

úton

*hullámain a mély egeknek
egy fontnád bárka imbolyog
üresjárat vagy lélek szárnya
úton levő vagy sorsát várja
a napi körjárat során
fényсарlója egy félmosolynak
a végtelentől kérdező
hány bárka indul nap nap útnak
vagy egy kör minden karma útja
a sokból szőtt kezdettelen?*

*sétabottal a vándorórán
nem kérdezi a venyigéktől
nem várni holdkór jósjelet
önnön léptét már nem figyelve
tenni amit épp tenni kell
a pillanat fedje fel arcát
a bárka így suhan tovább fenn
körben örvénylő négy elemben
váratlanul száll majd alá
mert minden óra végső óra
minden sugár egy szembe fut*

HÚSZ ÉV AZ OLVASÁSRA

(Ottlik Géza Buda-könyvéről)

1. *Pont az életmű végén.* Odakerült az utolsó katalóguscédula a „világkönyvtárban” a neve mögé: Ottlik Géza Buda-könyve, melyen legnagyobb teljesítménye, az *Iskola a határon* óta egyfolytában dolgozott, 1993-ban megjelent. Kiadásában Lengyel Péter vállalt oroszlnrészt, övé a szöveggondozás aprólékos munkája. Tudtuk, amit már Ottlik is tudott, hogy posztumusz műként iktatódik egyszer munkáinak sorába; ekként, ha úgy tesszük, a Buda-könyv a halálon túlról zár és véglegesít a maga valóságával egy nagy életművet, melyet – jól esik kimondani – magyar nyelven írtak. Szűkkeblűség nélkül: alighanem olvasói becsvágyunknak ez tesz igazából eleget. Világirodalom, a világ-könyvtár egy darabja anyanyelvünkön. Legalább akkora csoda, mint Kosztolányinak ama felismerése, hogy szerencséjére Arany János nyelvén beszél, ír és gondolkodik. Ahogy Ottliknak sokat, szinte mindent jelentett az írás, az Ottlik-olvasás ahhoz hasonlatos, amit lefegverző szerénységgel és pedantériával az irodalmi alkotás megletéről maga mondott: „Ha egy novella igazán jó, akkor mindegy, hogy ki írta. Fő az, hogy megvan.” Minden megvan hát, a Buda is. Tegyük rögvest hozzá: egy jó könyvvel gyarapodott a magyar irodalom.

Ennél, jó lélekkel, azért még Ottlik esetében sem igen számíthatunk többre.

2. *Ottlik figyelmeztetése.* „A kritikus általában valamit követel az írótól, valamit, amit ő elképzel. De hát engedjük meg az írónak, hogy az legyen, aki.” Eddig Ottlik. Kemény szavak a méltán híres Kosztolányi-esszéből. Vádlóak is, megrovóak is. A személyes megtapasztalás növesztette a helytelenítő hangsúlyokat benne, de főleg a panaszos felhangra kell (és illik) figyelniünk. Az *Iskola* elnyújtott, elhúzódtott, kavicsot és göröngyöt egyaránt magával görgető fogadtatása bőséggel ellátta Ottlikot munícióval; maradhatott is benne élete végéig főnntartás a kritika föl-föllobbanó kolonizáló hajlamával szemben. Az ő példája helyett most elég legyen Kosztolányit emlékezetünkbe idézni. Ottlik is Kosztolányi kiszolgáltatottságát hozza föl a keserves machinációk illusztrációja gyanánt; hogy Kosztolányin keresztül önmagára utal, az az *ellenjavallatból* világosan kiderül: „De hát engedjük meg az írónak, hogy az legyen, aki”. Nem szokványos és triviális konfliktusról van szó, hiszen a kész mű éli a saját életét; ám ha ideologikus rögeszmék és kicsorbult irodalmi, esztétikai elvárások sablonjaiba dermed tűnődő befogadás helyett a kritikus mondanivalója, akkor csupán rissz-rossz kötelességteljesítő marad. A jó művek többsége azonban valódi társat akar, testvéri összetartozást egy olvasójával. Végére ez érthető, mert magától értetődő.

3. *Húsz év az olvasásra.* Régóta készült a hazai irodalmi közvélemény Ottlik új, az *Iskola* utáni regényére, jobbára úgy, hogy folytatását várta, sulykolta, híresztelte, újabb, a korábinál is mesteribb műre ösztökélve az író. Ezért aligha lehet a legenda élesztői, táplálói és terjesztői közül bárkinek is szemrehányást tenni, kiváltképp, hogy a tűz őrzője mégiscsak Ottlik volt. Hornyik Miklóssal folytatott hosszú beszélgetésében elmondta, hogy folytatni szeretné az *Iskolát*, illetve szeretne még egy regényt írni. Ez 1978-79-ben történt. Hornyik kérdésére, hogy mikorra várható ez, Ottlik így válaszolt: „Nem tudok

semmilyen dátumot vagy terminust mondani. S ez nemcsak az igyekezeten múlik, hanem az egészségemen, energiáimon, családi gondok-bajok megoldásán, s valljuk meg, végső fokon a tehetségemen.

Ezt a regényt előbb ugyanis meg kell írni, aztán át kell adni a kiadónak, a kiadónak el kell fogadnia, ki kell adnia, és akkor az olvasóknak húsz évig kell olvasniuk, mint az *Iskola a határon*, hogy rájöjjenek arra, mit is akartam mondani.

Igyekeztem mindig olyat írni, ami nem untatja az olvasót...” (Próza, Bp. 1980. 270.)

Ottlik két évtized türelmi időt szab az olvasónak, s maga sem akarván visszaélni a másik bizalmával, egyfajta kölcsönösség szerint kényesen ügyel arra, hogy ne legyen unalmas. A látszólag egyszerű csere mögött nem kényelmi szempontok játszódnak a főszerepet persze; egész esztétikai felelet sor áll az olvasó rendelkezésére, mindenekelőtt az 1980-as *Próza* című kötetből, de ugyanígy releváns az *Iskola* nyitányaként a poétikai alaphangot kizengő *Az elbeszélés nehézségei*. Szenvedélyes prózaíró, aki a *Nyugat* nagyjaira emlékeztető módon sokat ad a kifejezés, a megírás eleganciájára – helyzete az utolsó mohikáné, hiszen még Babits szerkesztése mellett publikált a *Nyugatban*, s e folyóirat legjobbjait minden időben jellemző mentalitás letéteményese. Hírhozó a *másik Magyarországról* – magasrendű erkölcsi jogosítvánnyal a hitványság ellen. Azt mondja, hogy az írás *végső fokon a tehetség*en múlik, és az alkotást nem szabad erőltetni. Első pillanatra azt gondolhatnánk, hogy az efféle állítások annak az írónak a szükségleteit mondják ki nyilvánosan, akinek a belső időszámítása különbözik kortársai nagyrésztől. Ez a beállítás azonban csalóka, mert érvényét veszti akkor, ha valaki életének hét évtizedét nem szabad és nyitott társadalom közegében töltötte. *A másik Magyarország* képzelete tehát nem a megkövült idő emlékezte, hanem az önfeladás elleni ír, belső szükséglet, követelmény; föltehetőleg azok a későbbi pályatársai, akik a nyomába szegődve mintegy párbeszédet folytattak – az időben egyre mélyülő jelentésű – *Iskolával*, ezt az ottliki magatartást tekintették példaként, sőt a magasba emelkedés föltételéül. (Ha utánaszámolunk: az *Iskola* példátlan mértékű fölértékelődése a hetvenes évek második felére esik; *húsz évre* az első kiadás időpontjától.) Visszatérve Ottlikhoz: nyilván hatott rá a községi regény lassú emésztődése, majd a fönt említett hirtelen fordulat, az *elfogadás* szellemi izgalma. Mindenestre eltekinteni nem lehetett tőle, lélektani hiányt pótolhatott, s hasonlíthatott ahhoz az érzéshez, ami akkor keríthette hatalmába, amidőn Babits *A Drugeth-legenda* olvasásával azt üzenté neki: „Tetszett”. „Az író előlről kezdi a világot. – írta. – Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnan a vélemények eredtek.” – E beismerés állapotát tünteti föl Ottlik az alkotás idejének. Erre is kellett jó húsz év.

4. *Futó áttekintés az életről.* Ottliknál kitüntetett szerepe van minden szónak, a szerzőgázó, vagy egyszerű mondat fölépítésének, a stilisztikai szintnek, ami alatt aztán a maga természetes karaktere szerint formálódik a mű jelentése. Könnyűszerrel bizonyítható lenne, hogy az író poétikai tárháza rendkívül gazdag, és a rendelkezésére álló eszközök kimerítő használata egyik jellegzetessége írásmódjának. Ez igaz, mondjuk el még egyszer, az írásjelek megválasztásától a műfajok bonyolításának lehetőségéig. Az Ottlik-próza uralkodó eleme a rend, amit a fölszín és a mély egyként őriz. Az Ottlik-szöveg megformáltsága biztonságérzetet ad az olvasónak, amidőn kiragadott részlettel egészet jellemez; nem túlzás, hogy a magyar irodalom legszebb passzusai közül az ő nevéhez fűződik a legtöbb. E részletek kiismerhetővé teszik a kiismerhetetlent, a regény önértelemzéseként tekinthetők: „Tudtam mindenfélét, néhány egészen biztos dolgot, s ez nagy nyugalmat adott. Tudtam, hogy milyen a világ: tág és kimeríthetetlen. Csak ismerni kell a rejtett járatait. Korlátlan és elvehetetlen lehetőségeim voltak. Tudtam, hogy meg is fogok csinálni valamit. Új, ismeretlen érzés volt ez a soha nem képzelt, titkos, mérhetetlen nyugalom.”

Íme, az *Iskola*. A Buda-könyv az önazonosítás e módjához több részletet kínál, többféle tapasztalatot rögzít szentenciaszerűen. Az olvasó e tényt azzal veszi tudomásul, hogy Ottlikban másféle irányultság munkált, mint az első mestermű írásakor: a községi regény rövid, de a létezés titkainak fölfejtése felől intenzív periódusát idézi föl az emberi életnek, míg a *Buda* futó áttekintést nyújt az életről, töredékekbe, részletekbe sűrítve az élet történéseit, azokat, amelyeket az emlékezés megőrzött. A regény első mondatai beszédesek ebben a tekintetben: „Visszakerültél hát Budára, ahol születél. Ez csoda volt. Megvolt a város; az elviselhetetlen és soha véget nem érő éveket elviselted és véget értek. Az történt, hogy a négy, nem, a negyven – nem: a négyszáz év véget ért, elfogyott.”

A *Buda* az emberi élet folyamán összegyűjtött tapasztalatokat fűzi össze, s aligha tévedek, amidőn a regény formáját is fűzészerűnek gondolom; harmincegy hosszabb-rövidebb fejezetben körvonalazódik az íróban fölhalmozódott tapasztalat, amit, persze, a tőle megszokott nagyvonalúsággal beszél el, öröklött prózaeszményéről egy pillanatig sem feledkezve meg, „nem untatva az olvasót”. (Az más lapra tartozik, és vizsgálat tárgya lesz bizton, hogy a fejezetek között különbség van az elbeszélő nyelvi szokásait illetően; ez nem is történhetett volna másként, hiszen Ottliknál a nyelv nem öncélú, használatra a kifejezhetőségért folytatott küzdelemmel azonos.)

Tudjuk: „Olyan sok minden tartozik bele kihagyhatatlanul, olyan botrányosan sok, mondja Medve, hogy az emberélet botrányosan kevés hatvan-nyolcvan esztendeje még a futó áttekintésre sem elég.” – ha ezt a néhány mondatot a *Buda*-könyvre vonatkozó több-letközlésként fogadjuk el, mint olyan, a regényhez kapcsolódó kijelentést, amely fő szólamát az elbeszélő életrajzában találja meg, akkor a fejezetrészek közötti összekötő-tengety tapinthatjuk. Nem „újabb könyv a semmiről”, ne hagyjuk az író által csöbe húzni magunkat; élő cáfolat a könyv, amely inkább az élet földolgozhatatlan és megismerhetetlen teljességéről számol be, az otthonos létről, a „botrányosan sok” és a „botrányosan kevés” feszültségéről, amely mindnyájunk életébe beleszól. A világ kosztolányis és ottlikos telítettségéről, az ostromlott várról – a határon és Budán.

5. *Olvasás közben*. A *Buda*-könyv teret jelöl ki az elbeszélő számára – ez lehet a legáltalánosabb megközelítés, mely refrénszerűen idéződik föl olvasás közben, a „minden út” topikájának megfelelően, a célt érni élményét kibontva, kiteljesítve, behabzsolva. Ez jelenti egyúttal az elmondás, fölidézés kiindulópontját, a Nagy Négyszerszázias váltó domináns szerepét, a Serpolette-könyv titokzatos képzetét, az eredeti helyszíneket, a város- és országrészek elillanó és rögzülő darabjait, a foszló és örökkévaló múlt és közelítő jelen képsorát. Hogy is van ez? Ismételjük meg: „Visszakerültél hát Budára, ahol születél. Ez csoda volt. Megvolt a város; az elviselhetetlen és soha véget nem érő éveket elviselted és véget értek. Az történt, hogy négy, nem, negyven – nem: a négyszáz év véget ért, elfogyott.”

E kivételesen szép és erőteljes regényindítás megnyugvást rögzítő közlés, mert az *el- vesztés ellen szól*, minden baljós életrajzi tény, személyes és közösségi rosszlet, végzetet demonstráló történelmi helyzet és trauma, vértululásos idő közbejötté és gyötrelme *után* is. Az „egy életen át” ideiglenessége és a bujdoklás elmúltával a visszatalálás elementáris érzete jelenik meg – egy mesteri regény alaphangjának leütése, mely mondatainak, mondatfűzésének, a mondatok által közrevett terének adottságaival valami állandó ismételhetséget sugall és nyomatékosít. Valami gyermekkori emléket, hogy így kellett megtörténnie, mert így is megtörténhetett volna. Buda, a város, a szülőhely az élet motívuma – mindenholnan visszavezet a kezdethez, a jelenlétet, a létezés kézzel fogható valóságát idézi, ekként képletesen a világot keríti be, betűkkel, szavakkal, mondatokkal.

Ottlik mondatait a stílus tisztaság igazsága hatja át; erősen kötődik Kosztolányi purista nyelvszemléletéhez, de gyakrabban használ szövevényes mondatszerkezetet, mint

elődje. Ezzel a szépen megírtság erényét éleszti föl a magyar próza gazdag hagyományából; így van ez rendjén a *Budában*, hiszen végső számadása telis-tele szemet gyönyörködtető mondatokkal. Nyugodt lélekkel elmondható, hogy a *Buda* zsúfolt kincstára mindannak, amit Ottlik a mondatról tudott. Milyen Ottlik mondata? Ép és ünnepélyes, legyen bár egy szóval állító, vagy szeszélyesen indázó, alá- és mellérendeltséget magába olvasztó, a történes dramaturgiáját a mondatszöveggel is leképező közlés. Ottlik mondatai jobbára többszörösen tagoltak, felépítésük zárt, ha terjedelmesek is, világosan áttekinthetők, átjárhatók.

A nagyobb szerkezetre ugyanez érvényes; a fejezetek formáltsága is szembetűnő, noha hosszúságuk sokféle, a több műfaj keverecseinek látszanak, olykor szakadozottak, ritmusuk hol fölgyorsul, hol lelassul, naplószerű részek, leírások váltakoznak történetmondással, eseménykrónikával. A fejezetek laza szálon kapcsolódnak egymáshoz; azért nem érzem esetlegesnek, mert a *Buda*-képzetkörhöz tartoznak; ha úgy tetszik, a mű világán belül egy magasabb értékszint hordozói.

Nem vállalkoznék azonban az egész könyv szerkezeti leírására, elemzésére pedig kiváltképp nem. Ha az őseredetire gondolok: tudom az Ottlik-féle irodalmi nagyságrendről, hogy becsvágyától távol esik az „egyzegyben” való folytathatóság, a kétszer ugyanúgy elrendezhetősége. Ezért sem árt csínyjában bánni azzal a gondolattal, hogy az *Iskola* folytatását, továbbírását olvassuk. Úgy gondolom, Ottlik poétikai felfogásától, írói jellemének szigorú következetességétől idegen az ismételhetőség, de (és főleg) idegen attól a helyzettől, hogy a *Buda* szívszorongató módon utolsó könyvként készült, amelyet évtizedes terv, titok, készülődés, magány érlelt. Ezért, megismétlem, hogy ambíciója szerint, bár kimondatlanul, Ottlik minden tapasztalatának gyűjtőhelyévé vált. Hogy az élet futó áttekintése? Valljuk meg szelíden, *irodalom* lehet-e ennél több? Összegzés, számadás, amelyben sok mindennek a végére kell járni. De nem mindennek. Csak minnek érdemes és jó. Hogy ez megtörténhessen, észben kell tartani 1926-ot, és az élet csodájának megannyi motívumait, fősorakoztatva, osztályozva, újra élve, ahogy a könyv belénk sulykolja.

6. *Hiánylista*. Hinnünk kell Balassa Péternek, hogy „Ottlik prózája mindenekelőtt: szerves.” Magyarázatul: „Az egyes művek egyetlen Mű töredékei, illetve variációi.” A *Buda* tehát nemcsak egymagában áll előttünk; persze úgy is, önálló műegészsként; de elképzelhetetlen az előzmények nélkül, ami jelen esetben Ottlik minden leírt mondata. Nem pusztán a képzelet játéka arra gondolni, hogy a *Buda* az egyetlen olyan könyv a magyar irodalomban, amely már világrajöttét megelőzően volt, és kézbevétele csupán azon múltott, hogy alkotója mikor ruhazza föl önálló léttel. Igaza van Bojtár Endrének a 2000 szeptemberi számában: „végtelen öröm”, hogy megszületett, „hogy az öregúr mégiscsak meg tudta csinálni.” (*Margináliák*. 58.)

A „teljes” Ottlik tehát világosan kijelöli az értelmezés kereteit, hiszen a *Budáról* úgy szólni, hogy csak róla szólunk, a kritika vagy magyarázat önkisebbitő következményével járna. Látni való, hogy a *Buda* folyvást kilép önmaga „teréből”; meg lehetne jelölni azokat a részeket, amelyet önmagától vesz át, ürügyet szolgáltatva ahhoz, hogy mégis az *Iskola* a közvetlen előzmény. Mindenekelőtt a szereplők újbóli megjelenése képez összekötő kapcsot e tekintetben; de amíg az alreális iskolai évek a kőszegi regényben teljes kidolgozottságúak, itt vázlatos a tényleges beszámoló: apró események fontosabbak, mint a gyökeres fordulatot előidézők. Általában is keveset tudunk meg a szereplők felnőttkori szocializációjáról, s kapcsolataik alaprajza nem kerül más színbe az idő múlásával sem. Medve aranyigazságai nem kopnak meg, az élet nem módosította a korábbi értelmezéseket: „Peregni kezd neked az ingyen mozi, ahol nézđ vagy.” De Ottlik regénye végig a megkapaszkodás-szellemében állítja a maga igazát, s ebbe beletartozik *Medve nagytársa* éppúgy,

mint a „volt is, nem volt is” Serpolette-könyv, mellyel gyermekkori poggyászsunkat töltethetjük meg; beletartozik az ember korai állapotától a végállapotig minden. Ezért e kritikai morzsák összegyűjtője, nem feledkezve meg céljáról, csak hiánylistát adhat el nem végzett feladatáról: hogy Bébé készülő képe miként fonódik össze az emberi élet táját leképező Budával, ahol képletesen mindnyájan élünk. Hogy az élet társasági viszony is, helyet követelnek benne azok is, akiket pedig pokolra kívánunk. Egyedül vagyunk, de hiányunk fájó lehet másoknak. A „bevált feltevések” tudomásulvétele nem a világ vége, hanem a világ kezdete.

Ottlik alaposan feladja a leckét, de ehhez már hozzászokhattunk. Ugyanakkor ön maga szabályait betartva nem titkol előlünk semmit; Medve kézirat-pakliját most már korántsem lengheti be az a jótékony homály, mint az *Iskola* esetében; kötelező olvasmányunk a titokzatos Serpolette-könyv, amely Medvéhez éppúgy hozzátartozik, mint Medve kézirata(i) Ottlik nagy szövegeihez. Hogy is volt annak idején: „Ezzel az idézettel kezdődik *Medve Gábor kézirata, melyet nem sokkal a halála előtt kaptam meg. NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI.*”

7. *Kapcsolódás Kosztolányihoz, Csáthhoz.* Szembetűnő, hogy Ottlik a *Buda* lapjain többször foglalkozik valamiféle *helyi érdekűséggel*, leginkább akkor, ha falusi életével, Monostorral foglalkozik. Van Csáth Gézának egy mondata, mely egyik magánlevelében olvasható. Így hangzik: „*Szabadkához láncolt helyi érdekű utazó*”. Természetesen magáról beszél Csáth. Nem gondolok arra, hogy Ottlikban fölmerült írás közben ez a mondat, nem is igen tartom valószínűnek, hogy ismerte. Önsorsromboló hajlamát drasztikusan kivitelező író írta – Csáthot e jellemvonása élesen megkülönbözteti Ottliktól, s ez húzott éles határvonalat közte és Kosztolányi között is. Az egyéniségek elütő volta ellenére szemléletbeli meggyőződésük mutathatnak írók esetében közelséget, rokonságot. Nézzük Kosztolányi felől: ő többször viaskodott Csáth emlékével, mert unokaöccsének borzalmas egyéni tragédiáját az övének is érezte. Kosztolányi sorsüldözött kérdése, hogy méltónak bizonyulhat-e a Csáth pusztulásával reá háruló szerepre, melyre közös szabadkai gyermekeik szinte predesztinálják. Ha szemügyre vesszük a kevésbé előtérben álló *Mostoha* című regénytörredékét, ezt tisztán láthatjuk. A *Mostoha* hasonlóan torzó, mint Csáth életműve; felesége szerint e művében Kosztolányi valami módon Csáth tragikus történetét akarta megírni. Kísérletének abbamaradása, kudarca szükségyszerűnek látszik; a sok egyéb ok mellett itt azt emelném ki, amely a helyi érdekűség, az önmagát emésztő, belülről fölélló provincializmus mentén húzódhat meg. Kosztolányi vélhetőleg Csáth életének belső romlását képtelen volt visszavezetni a szabadkai közös gyermekkor világába. Az elkészült foszlányok az e témával való tusakodást jelzik. Mert nyilvánvalóan más és más jelentésű Szabadka Kosztolányinak és Csáthnak. A Szabadkához való, Kosztolányinál mindvégig magas hőfokon élő ragaszkodás, Csáthnál a periféria, a külső kör: kielégíthetetlen mohósága inkább eltávolítja, taszítja tőle, mint feléje tereli. *Szabadka és a helyi érdek*: könyörtelen visszautasítás egyfelől, mint elrontott születés, az életet nem tágítja, hanem szűkíti; másodjára önmagát sajnálatos fintor – a föl-fölcsillámló értelem sáncain belül. Hasonlattal: mint a termését sohasem meghozó, mert eleve nyeszlett fa, amelynek gyümölcse soha se érik be. Gondoljunk csak meg, hogyan kezdi az *Anyagyilkosságot* Csáth Géza: „*Ha szép és egészséges gyermekeknek meghal az apjuk, abból rendszeren baj származik*”. – Mi a helyzet Kosztolányinál? A *helyi érdekűség* fogalomkörébe nála természetesen tartozik bele a vidéki lét mint olyan, amely az egész akkori Magyarország hétköznapi létformájára nézve standardizálható. (Még a Krisztinavárosban – BUDÁN – játszó *Édes Annát* is ide kell sorolni, nem beszélve a sárszegi regényekről és az Esti Kornél alteregó-fikcióról.) Ami korbát Csáthnál, korbát Kosztolányinál is, csakhogy: Kosztolányinál a művészetben talál kiemelten bírálatra és visszautasításra a periférikus lét süllyesztő, romboló

provincionalizmusa. Csáth stáció ellenben: lelki, szellemi, testi sorvadás, önfeladás, feleségylkosság, majd az öngyilkosságba való menekülés.

Mi a helyzet Ottlikkal, aki mindenekelőtt Monostor révén kapcsolódik be a helyi érdekűségbe? Hiszen ő is megtalálta ezt a metaforát mint az élet egy állapotának jellemzőjét. De tudható előre: sem a Csáthon eluralgó démoniához, sem Kosztolányi kiterjesztő hatályú léteztelmezéséhez nincs sok köze. Nézzük közelebbről.

Ahogy az egész könyv életének négy betűvel (B, U, D, A) zajló eseménysorát fedi föl, Ottlik a helyi érdekűséget is betűkkel (T, H, E, G, Z, E) írja le: „*ilyesmi ugrik be? Thegze utca*”. Hosszabb idézettel:

„Hogy milyen volt teljes általánosságban Monostor? Azt feleli: Ilyen. Thegze utca. Valamit akar vele mondani. Nem azt, hogy az utca jól jellemzi Monostort. Nem. Nem is jellemzi. Mást akar vele mondani. Azt, hogy az utca neve, nem valóságos utca, pusztán a neve, ha kimondod, „Thegze utca”: összesítve tartalmazza számodra az egész monostori ottléted minden jó vagy rossz óráját: egybefogva az érzést, hogy milyen volt helyi érdekű falusinak lenni ott, 24-től 54-ig”.

Ez Ottlik, a visszatekintés nagymestere. Mindent a személyes életanyagon keresztül lát és láttat, ezért nincs alkalmi megnyilatkozása, minden valahogy belesimul az élet folyamatába, amit aztán a prózairó gondja leképezni. Pregnáns példa a *Próza* című kötet, korábbról. A helyi érdekűség nála nem telítődik a kicsúsztottság érzésével, hanem természetes életformává oldódik, inkább tájra emlékeztet, akárcsak egy tabáni reggel, vagy *A régi Városi Színház lejtős folyosója*. A táj lebilincselő látványa pedig történelem alakul át, *négy, nem, negyven, nem, négyszáz év* történelemével, *életidővé*. E ponton látom Kosztolányit bejönni a képbe. (Persze, Kosztolányi végig ott van. Minden fölfejtettségével együtt is titokzatos szimbiózisban.) Hivatkozni kell az Ottlik összeállításában megjelent diákkönyvtárbeli *Boldogság* című rövidpróza-válogatásra, e szemelvényes gyűjtemény ciklikus beosztására: *Ez a beteg, borús, lomha Bácska – A nagyvárosban éltem... – Üllői úti fák – Nyomdafesték*. És az eligazító esszé, a *Kosztolányi világa* tájékozódást kijelölő funkciójára Ottlik világképében: „*Hogy létezni csodálatos, regényes, nagyszerű dolog. Ezzel kezdődik a világ. Ezt nem szabad veszni hagyni soha. Ehhez kell, hogy tartsa magát minden dolgában, egész életében, mindenben át: másképp nem tudja megőrizni sértetlenül.*” E kitételben foglalható össze a *Budát* író Ottlik mentalitása. A Kosztolányi-tanulság ama megpróbáltatásokban is benne van, amellyel például a sárszegi regények írója viaskodott, a lét kitöltetlenségének tragikumában például. A Szabadka-élmény fölbomlásában, amelynek behozhatatlan hátrányából születik az *Esti Kornél*. És a *számadás* költészetében, amellyel minden falat ledöntött maga körül Kosztolányi. Nem szabad elfeledkezni a Logodi utcáról sem, Budán. Tőszomszédságban Ottlik Attila úti lakásával. A tájékozódás döntő pontjait jelentő irodalmi topográfiáról, még ha nem is említetik a *Buda* szöveggönyvében. Továbbá a betegség nyomorúságáról, még ha nem Kosztolányi végzetdrámáját idézi is, a „gézcsók” halálos és riasztó szépségét. – A *Budában* minden ismerős és újdonság új. Kell „húsz év az olvasásra”.

8. *Lengyel Péter dicsérete*. E helyt a kiadás körülményeiről kellene szót ejtenem, arról a különös és korántsem szokványos helyzetről, amelybe Ottlik halálával a *Buda* kézírata sodródott. Lengyel szerint Ottlik „*addig nem engedélyezte magának a halált*”, amíg „*az évek céduláit feldolgozta, a regényt megírta*”. Lengyel megfogalmazása olyanféle összefüggést feltételez élet és mű között, amely a megrendültség érzésével szolgál az olvasó számára, és növeszt az amúgy sem csenevész legendát Ottlik és *Budája* körül. Nincs pontos ismeretem arról, hogy miként történt: maga az író kérte meg Lengyel Pétert a kézirat végleges változatának tisztázására, vagy sem. A tény azonban tény: a *Buda*-könyv Lengyelt jelöli meg az író síron túli üzenetének közvetítőjéül: a *Buda* szövegét ő adta nyomdába. Len-

gyel e tárgyban tett nyilatkozatainak őszinteségét nincs okom kétségbe vonni: a kérdésről kevés szóval is kimerítő magyarázattal szolgált, nekem legalábbis. Az mindenesetre már most sejtető, hogy irodalmárok több nemzedéke fog elbábelődni a könyv fönmaradásának körülményeit kutatva, főleg a hagyatékban föllehető kézirat tüzetes szemrevételezése lesz a lecke. Egyszerűbben: minden, ami csak szóba jöhet vele kapcsolatban. (Nem állhatom meg, hogy el ne mondjam: lelkesülten olvastam a *Magyar Napló* idei augusztus hatodikai számában Hafner Zoltán filológiai jegyzetét, mely a *Buda* 233. oldalához nyújt támpontot, Medve versfordításait fölkatván az *Új Idők* 1938/51. számában.) – Visszatérve a kiadás kérdéséhez: nem feltétlenül jelent a későbbiekben eleve bizalmatlanságot Lengyel munkájával szemben a filológiai árkok ásása, csupán azt jelzi, a szöveggonozás mindig is kényes kérdése jelen esetben kardinálissá vált: egy szövegszerűen létező is, meg egy szövegs: rűen nem is létező magyar regény konstruálása ugyanis a feladata. Tehát a szorosan vett textológia mellett ott áll ez a kérdés, mégpedig fölmagasodva. Így, bár lehet, hogy tévedek, az a szöveg, amelyet a munka elvégzője, Lengyel, most maga mögött hagyott, csak egy variációnak tekintendő egykoron. De ismétlem, ez csak elméleti feltevés, s ama tapasztalatra hagyatkozik, hogy akár egyetlen mondat áthelyezésének is jelentésváltoztató következménye lehet. A szavait patikamérlegen kiegyensúlyozó Ottliknál kiváltképp. Ennyire viszont fölösleges előreszaladni; megismétlem: Lengyel Péter magyarázata számomra e mostani szöveg valódiságát támasztja alá. Eszerint mindenben követi a nagy budai prózaíró elgondolását a sokszor megtervezett, megálmodott regényről, ami lehet az *Iskola* folytatása is, és lehet valami más is. Ahogy végül a szerencse hozta.

Valamely szöveg iránti szakmai bizalom megerősítése vagy aláásása többnyire kikerülhetetlen a kritikaírásban; akkor sincs másként ez, ha egy mű filológiai hitelének eldöntése más diszciplínára tartozik. Ezért kérdés e kényszerűségből előállott probléma. Érinteni már most kellett.

Még valami: a *Buda* fejezeteinek előzetes folyóirat-publikációi előttem rokonszenves beállítottságot jeleztek, hiszen Ottlik feltehetőleg kedves, s a honi irodalom (talán) legjobb lapjai részesültek a közlés mámorából, a *Jelenkortól* a *Magyar Naplón*, a *Kortárson*, a 2000-en keresztül a *Holmiig*. Ez jóakarató gesztusnak tekinthető zilált honi viszonyaink közt. Benne foglaltatott Ottlik szellemisége, de az ötlet és kivitelezés, gondolom, Lengyelt dicséri. (*Európa*, 1993)

A KRITIKA AZ KRITIKA AZ KRITIKA AZ KRITIKA AZ...

Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége

Mielőtt bármit mondanék Dávidházi új könyvéről, ebben a rövid bevezetőben – az írás teljességigénye egyébként nem is enged többet, mint hogy szövegüniverzumába az olvasót valami módon bevezessék – olyan kérdéseket kell érintenem, amelyeknek megkérdése egyszerűen nem volt beilleszthető az alábbiakban olvasható, némi jóindulattal talán tárgyszerűnek minősíthető elemzésbe. Nem kell persze valami megoldhatatlan komplikációt sejtteni a háttérben: e nehézségnek csupán két oka lehet. Az egyik az, hogy ezek a kérdések (legalábbis e recenzió adta keretek között) megválaszolhatatlanul nehezek, s ezért talán feleslegesek is; a másik pedig, hogy válaszra sem méltatandó módon egyszerűek, sőt triviálisak. Bárhogy legyen is, bevezetés céljára tehát kifejezetten alkalmasak. Meg lehetne kérdezni például, hogy mi is a könyv igazi témája, tulajdonképpen. Tudom: irodalomtörténeti korpuszunk egy helye, egy kritika-elméleti periódus, egy nagyszerű költő-kritikus-teoretikus „ismerős arcéle”. De mégis – talán így kellene kérdezni – be lehet-e nézni a tények, bizonyítások, levezetések, forráskritikák gyakorlatilag áthatolhatatlan szövevénye mögé? Hogy például hogyan van az az Egész, amely Dávidházi számára szövegeket, értelmezéseket és értelmezőket magában hordó teljességgel a „kiengesztelőds” világségi normájaként jelent meg? És mit idéz meg ez az Egész? Feltéve persze, hogy jogunk van egyáltalán Egészről beszélni e jelenséget illetően, és hogy valamiképp értelmezhető a megidézés motívuma is – feltéve tehát, hogy nem felesleges „transzcendenciával” illetjük a szöveg elméleti makulátlanságát. A kérdés bizonyosan folytatható volna még. Én, végső soron, csakis azokról a benyomásaimról számolhatok be, amelyek a könyv olvasása során aligha elemezhetően és egyáltalán nem fogalmilag egy bizonyos tapasztalatot erősítettek, amit jobb híján a szöveg hordalékával vagy inkább hozadékával azonosítanék. Valami olyasmire gondolok, hogy miközben Dávidházi egyetlen horizontban igyekszik összefogni a vizsgált szövegeket és mai olvasatukat, a két szféra stilizált határán, tulajdonképpen ál-egzisztens állapotban, mégis, mintha kiolvasható volna egy öntörvényű írásmód, stílus – metaforikusan szólva –: egy „holt költő” kézjegye, amely nem újrafírható, és elzárkózva minden megbontástól, éppen csak megmutatkozik nekünk. Azt hiszem, Dávidházi dolgozatának akaratlan, „interiorizált szemantikája” ez, amelynek egysége a mítosz elmondásának zárt szerkezetét eleveníti föl. A mítoszét abban az értelemben, hogy a jelentés és magyarázat kiszabadul a szerző és magyarázó szándékainak determinációi közül, és hogy igazságát éppen az adja, hogy minden rajta kipróbált jelentés eleve csak „átvitt értelem” lehet – ami természetesen nem valamiféle „irracionális” világmagyarázattal egyenlő. Véleményem szerint Dávidházi egy ilyen értelemben vett „egész” újramondására vállalkozott, hiszen egy hagyományt kellett exponálnia, amelyhez mint bemutatásra váró fél-idegenhez közeledett. Mindehhez talán még annyi tehető hozzá, hogy ha egyszer maga a szerző is Babits hangját, fohászát hallja saját írása mögött, talán a recenzens részéről sem tapintatlan, nagyszájú bombaszt

a Babits-féle krédóra utalni, amelyet a költő közel 70 éve, az írástudók felelősségének alakzataként fogalmazott meg. Mire gondolok? Irodalmunkban a nagy (talán legnagyobb) 19. századi írástudó zárt csillagzat, amelyre folyamatosan, akár itt és most is, Dávidházi könyvében is rá kell(ett) mutatni.

Arany János elfeledett kritikai örökségének újraolvasásával tehát – kötelességünk komolyan venni a metaforát, amelyet a cím tartalmaz – Dávidházi egy hagyatékot (hagyományt?) nyit meg; erről a gesztusról a gazdagodáson és gyarapodáson kívül más nemigen juthat eszünkbe. Ezt az örökséget az úgynevezett irodalmi „köztudatnak” kell birtokába vennie, s az elsajátítás aligha történhet másképp, mint tanulással. Nyilvánvaló, hogy a cím által jelzett metonimikus összefüggés a tapasztalatszerzés munkafolyamatára is vonatkozik. Úgy gondolom, hogy ez a processzus kiemelt figyelmet érdemel, mert a könyv más, tematikus vagy strukturális erényei mellett egy bizonyos, de kizárólag ebben a „jó” értelemben vett didaxisra utal, amelynek kimutatása, értelmezése és kommunikálása nélkül a szöveg fő arányai és talán *tétje* is meghamisítódna. Másrészt pedig, mint kihívás és inherens állásfoglalás, valószínűleg az irodalmi élet egészére, de bizonyosan az egyes kritikusokra is – remélem, ez igazolódni tud az elemzés révén – feladatot ró. Az alábbiakban tehát azt próbálom megfogalmazni, hogy e „feladványjelleg”, szoros együttthásban a szöveg tárgyi, tematikus konzisztenciájával, miképpen befolyásolhatja Dávidházi könyvének a recepcióját, mit jelent továbbá az írás egészének kontextusában, illetve milyen pozíciókat vet föl a könyv „titkos tárgyával”, a mindenkori irodalomkritika lehetőségeivel kapcsolatban.

A többlet, amely Dávidházi könyvét egy hagyományos, fogalmazzunk így: pusztán deskriptív irodalomtörténeti monográfia elé helyezi, és amely lényegesen megnöveli a produktivitását is, abban áll, hogy a szerző nem elégszik meg azzal, hogy egy irodalmi tényt rekonstruáljon, majd ennek alapján egyetlen, végsőnek tekintett és megvizsgált író életrajzi-jellembéli adataival alátámasztott jelentést tüntessen ki. Túllépve ily módon az egyoldalú jelentésadás-meghatározás illúzióján, Dávidházi nagyszabású kísérletet tesz arra, hogy a választott műfaj, tehát a nagymonográfia korlátainak figyelembevételével mellett biztos tudományos és kritikai érzékkel megformáljon, kiképezzen, sőt újra mozgásba hozzon egy teljes kritikai paradigmát. S mindemellett deklarált célja az is, hogy e rendszer, gondolkodásmód és retorikai diszkurzusforma modernségét: a jelenkori sémáknak és elvárásoknak való megfelelését megmutassa. De nem feledkezik meg arról sem, hogy e kritikai látásmódban implikált elő- és balítéleteket, elfogultságokat és más fogyatékoságokat, így például a megvizsgált szerző (nemcsak Aranyról van szó) emberi gyarlóságait is fölidézzék. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Dávidházi új könyvének kompozíciós „kódja” egy olyan zárt rendszerre utal, amelyben egy példaértékűnek tekintett kritikai praxis horizontján érintkezik és áll folyamatos csereviszonyban egy történetileg vizsgált irodalmi anyag (diakronia) és egy itt és most szimulálandó kritikai módszertan és erudíció (szinkronia).

A választott metodika követi ezt a kompozicionális rendet. A főntebb leírtakból következik, hogy Dávidházinak olyan elméleti kiindulópontot kellett felvennie, amely képes átfogni és egyben reprezentálni azt a nehezen megragadható és formalizálható szövegtypust, amelyet kritikának tekintünk. (Innen közelítve nagyon is könnyen elképzelhető, hogy ez a módszer lényegét tekintve nem is választott, hanem egy önmagát evidenciaként tálaló eljárással van dolgunk, amely egyedül lehetségesként kapcsolódik egy kritikai életmű heterogeneitásához.) Valóban, csak a gyakori szemlélet- és nézőpontváltás, azaz a kotextuális és kontextuális megközelítések variálása lehetett célravezető. Mindez közelebről annyit jelent, hogy a vizsgálódások kotextuális „belső körén” Arany és a többi kritikusok szövegeinek „szoros”, bár nem formalizáló olvasása történik, míg a kontextuális „külső körön” ezen olvasatok produktumainak tág (gondoljunk a kritikai oeuvre jelenkori asszimilációjáról mondottakra) történeti referencializálását hajtja végre az interpretátor.

Még egyszer: amit az imént módszer és „kompozíció” (ezt a szót most kivételesen nem a könyv szerkezetének azonosítására, hanem a különféle tematikák elrendezésére használom) kölcsönös egymásraépüléséről mondtam, úgy kell érteni, hogy Dávidházi egy nem definiált belső szimmetriát tételezve párhuzamosan „futtatja” a poétikailag és esztétikailag orientált szövegértelmezéseket (ne feledjük: nemcsak kritikákról esik szó!) a kritikai írások elemzésére vonatkozó két premisszával, a kritika mint műfaj paradox kettősségét jelentő „normatív értékeléssel és értékelő normaképzéssel”. A két szemlélet konvergenciája nyilvánvaló: miként az általában vett szövegelemzés a produkciós (szerzői) és recepciós (befogadói) oldalak folytonos egymásba-játszásában, relációba-állításában alapozódik meg, úgy a szűken értelmezett, csak kritika-elméleti vizsgálat egyrészről az értékel(őd)és és az értéképz(őd)és el nem választhatóságában exponálódik. Ha tehát a metodikai váz azonosítása után visszagondolunk arra, amit főntebb a szerző alapvető intenciójaként – noha Dávidházi kifejezetten nem hatástörténetet írt – jelöltem meg, tudniillik egy kritikai életmű rehabilitálásának műveletére, s ha mindehhez hozzávesszük a szöveg feladványjellegéről mondottakat is; úgy gondolom, sikerült körülhatárolni azt a (hermeneutikai) szituációt, amelyben a könyv lehetséges olvasata helyet kaphat. E szituáció rögzítése nemcsak az értelmezési stratégiák számára adódó hasznossága miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert innen kiindulva körvonalazódik az a *magatartás* is, amely Dávidházi, mint a könyv szerzőjét minősíti. Úgy vélem ez pedig nem más, mint amit a klasszikus hermeneutikák az applicatio, a szöveg megértésének próbájaként számontartott alkalmazás tetteről tanítottak. Tehát abban a gesztusban – miként a bevezetésben már említettem –, amelyben Dávidházi valamilyen Egészként (egységes szöveg- és értelemösszefüggésként) próbálja Arany kritikai életművét megérteni, nem csak egyfajta szűken értelmezett tárgyszemlélet tükröződik, és a jelenkori kritikai diskurzusba való bevonás szándéka sem egy hagyományos értelemben vett összehasonlító leírás érdekében történik. Nem, mert ennek az alkalmazásnak és alkalmazhatóságnak a szempontjából a könyv nem valamiféle utólagos korrekció vagy (fő)értékelés eszköze, hanem egy *ágense* annak a hatásösszefüggésnek, amelyet Dávidházi megteremt az elemzése révén, és amellyel egyúttal kinyilvánítja Arany kritikus tudásának és szemléletmódjának legitim voltát.

Ilyen előzmények után némileg meglepő lesz talán, hogy azt mondom, hogy rendelkezésünkre áll egy kevésbé komplikált módozata is a közelítésnek. Egy inkább személyesebb. Mert ki ne venné észre, hogy Dávidházi szövege önmaga előképének (is) tekinti a vizsgálat alá vont Arany-dolgozatokat. Azt hiszem, semmiképpen sem volna jogosulatlan az az olvasat sem, amely arra irányulna, hogy megmutassa, milyen tanítványi alázattal szeretné Dávidházi szóhoz juttatni a saját beszéde mögött „mesterét”. Talán nem vétünk a könyv autonómiája ellen, ha ilyen értelemben vállalásként, vagy akár küldetés-ként kíséreljük meg értelmezni. Erre a mester-tanítvány viszonyra az ilyen mondatokban derül fény: „De vállalnunk kell őt, hogy előbb lázadozhassunk ellene, majd megtérhessünk hozzá...” De ide tartoznak az előszó invokatív, az Aranyhoz küldött Babits-fohászt értelmező mondatai is. Mégis, a kísérlet az effektív együtt-szólásra leginkább a VI., a „modern kritikus ismerős arcélét” megrajzoló fejezetben tűnik igazán explicitnek; mintha itt az irodalomtörténész Dávidházi helyett a kritikus Dávidházi beszélne a kritikus-előd Arany Jánosról: másképp nehezen értelmezhetnénk, sőt leginkább metodikai következetlenségnek tarthatnánk, ahogy a szöveg tónusa megváltozik, ahogy az író félreismerhetetlenül hangnemet vált, és az addig megismert és megszokott szöveg- és problémacentrikus elemzőt váltja egy szerzői élet- és jellemrajzban gondolkodó dikció. (Bár végső fokon a már tárgyalt nézőpontváltásos módszernek ez önmagában még nem mond ellent.)

Kétségtelen, hogy Dávidházi könyvének önmagán túlérő szándéka az, hogy recepci-

ós folyamatot kezdeményezzen, és hogy egyúttal elő is készítse azt. Ez az előkészítés viszont annyiban erősen kontrasztív természetű, hogy nem elég csak a már elemzett aplikációs gesztusra következtetni belőle, mert ennek mintegy inverzeként a szöveg eleve módosítja a jelenkori irodalomértés paradigmáit. A legfontosabb idevágó konzekvencia az, hogy Dávidházi újrendez egy irodalomtörténeti, befogadói kánont is; szükségképpen. Minden irodalomfolyamat számára létfontosságú, hogy új elméleti teljesítmények révén időről időre újraértelmezze önmagát, azaz, hogy alapvető szövegeit folyamatosan új összefüggésekbe helyezze. Dávidházi könyvének sincs másfajta igazság-követelése: a mű nagyszabású kísérlet, ám hangsúlyosan kísérlet, arra, hogy új interpretációs szempontokat keresve, új belső arányokat és súlyokat kitüntetve, de mégsem kilépve az Arany-értelmezések történeti hagyományából, újra bebizonyítsa az életmű *klasszicitását*. Visszaulva a bevezető mondatokra, annyiban talán tisztul a helyzet, hogy az a bizonyos Egész, legalábbis „külsőleg”, egybeesik az Arany-olvasatok jelölte kánonnal. Ebből több dolog következik. Az első az, hogy a rekanonizáció folyamatából nem értékmozgások átforgalmazására kell következtetnünk, hanem sokkal inkább konzisztens szöveghorizontoknak új aspektusba állítására – s ezáltal más oldalról is beláthatóvá válik, amit főntebb a könyv feltételezett hatásmechanizmusáról állítottam. A második következmény a (későbbiekben természetesen részletesen elemzendő) kritikaelméleti fejtegetések leglényegét érinti. Arra gondolok, hogy a Dávidházi által bármely működő kritikai paradigma alapjába helyezett, általa „konszenzuális tényezőkné” (nyelv, stílus, politikum stb.) nevezett „közös tudás” lesz éppen az az instancia, amelyben a legitimált olvasatok, a kánonok testet öltenek. Ennyiben a kánonra kérdéses sohasem pusztá beavatkozás a tradicionális olvasatokba, hanem mindig annak megkérdése is, hogy az elemző szöveg által hordozott olvasat konszenzuális élmény-e? Van-e egyáltalán?

Arról viszont aligha beszélhetünk, hogy Dávidházi a legmodernebbnek számító irodalomelméleti diszkurzusok bevonásával alakította volna ki saját kánon-verzióját. E tétel bizonyításául elegendő arra hivatkozni, hogy az elemzésekben nemigen találjuk meg a textológiai, narratológiai vagy recepcióesztétikai teljesítmények kifejtő, globális alkalmazását. Holott könnyen elképzelhető például, hogy komoly hiányosság nem számolni a beszédaktus-elméletekből kinövő pragmatikai, az irodalmi beszédfolyamatot speciális beszédhelyzetként értékelő iskolákkal, tekintve, hogy a kritika műfajának meglehetősen diffúz szövegváltozatai csak szituális, beszédpragmatikai szempontok alapján különíthetők el a fikciós irodalomtól; s magán a kritikai diszkurzuson belül is természetesen tipológiai felosztások nyerhetők a kritikai szöveg illokúciójának (Austin), vagyis a diszkurzív-grammatikai elemezhetőség kritériumain túlmutató konvencionális viszonyok által konkretizált szerepviszonyoknak, nyelvhasználati szabályoknak és játékoknak a leírásával. Mindez kevésbé teoretikus megközelítésben azt jelenti, hogy azok a kritikai típusok és funkciók, amelyeket Dávidházi elsősorban történetileg különít el és azonosít (preskriptív, normatív stb.), megközelíthetőek volnának oly módon is, hogy az elemző e funkcionális különbség jellemző illokúciós jegyeit, tradicionális „hanghordozását” kísérelné meg tipizálni. Egyértelmű elméleti referencia viszont az angolszász tradícióban kimunkált formalizmus-variáns, az Új Kritika. A legfőbb kihívások: Wimsatt, Brooks, Richards vagy az utóvéd Murray Krieger és persze a legnagyobb hatással a mesternek tekintett René Wellek – ez még akkor is igaz, ha Dávidházi végső soron az Új Kritika szövegimmanens metódikája, a „genetikus” és „recepció” kritikát kizáró megközelítése, a szöveg önálló létét és megkonstruáltságát annak jelentése elé helyező álláspontja *ellenében* igyekszik a maga módszereit megújítani. (A könyv egyik legérdekesebb belső dinamizmusa következik ebből, ugyanis míg az elméletíró Dávidházi elzárkózik az irodalomtudományi strukturalizmustól, a kritikátörténész itt is „közbeszól”, és szellemes olvasatokban igyekszik a [kronológiailag legalábbis] „prestrukturalista” Arany szemlélet-

módját például a Wimsatt-féle, a költeményt térbeli, autonóm jelentéskomplexumként, „verbális ikonként” olvasó eljáráshoz közelíteni – de erről is alkalmunk lesz részletesebben beszélni a későbbiekben.) Akárhogy is, Dávidházi könyvét nem tudom metodikai-teoretikus áttörésnek tekinteni, elementáris értéke, jelenléte inkább a témakezelés plaszticitásában, a kompozíció tisztaságában, ökonómiájában, a belső arányérzékében, a szcientista tárgyszerűségnek ellenálló esszéisztikumban és mindenekelőtt a már többször emlegetett applikációs indíttatásban mutatkozik meg számomra. Igaz ugyan, hogy a bevezető fejezetek között a tisztázás igényével föllépő számvetés található a nálunk relatíve újnak minősíthető iskolákkal, ezeken belül is a két ádáz ellenféllel, a gadameri filozófiai hermeneutikával és az annak idején a nouvelle critique belső meghasonlásaként induló dekonstruktivizmussal. Már maga a hermeneutikai teória is leginkább csak a (Gadamerhez képest is) ókonzervatívnak számító Hirsch kritikáinak, vitapontjainak fölledésével mutatatik föl, a könyv lényegi, elemző-rendszerező részeiben pedig alig-alig köszönnek vissza szisztematikusan és vizsgálati stratégiák tekintetében a földolgozni kívánt teorémák. Összegezésképpen azt mondhatjuk, hogy Dávidházi új könyve egyértelműen arra törekszik, hogy a ma „levegőben lévő”, többnyire a referenciális jelentésstruktúrával dolgozó, jellemzően nem pszichologizáló iskolákkal szemben jogaiban fenntartson egy a „mentalitástörténetre”, „kultúrantropológiára”, alkotói-kritikusi világszemléletre kiélezett tudományos beszédmódot. Tudniillik nagy hiba volna részünkről, ha szem elől tévesztenénk, hogy Dávidházi nem (csak) irodalomtörténetet írt, hanem egy kritikus életművét kívánta reprezentálni, és e reprezentámen működőképességét bebizonyítani. Megint csak előre kell utalnom a kritikatörténeti aspektusokra, de éppen itt keresendő annak magyarázata, hogy textuális alakzatok helyett miért „transzcendensnek” számító világgépi kérdéseket, azaz e világgépből lesűrhető normákat, és ugyanígy a normákból kikövetkeztethető világgépeket helyezte a szerző a szövegértés középpontjába. És csak ez lehet a magyarázat arra is, hogy az elemzések rendre nem szövegrészekből indulnak ki, hanem a jelentés mindig töredékekből teremődik; némely töredéket akár többször is, eltérő kontextusban fölhasználva. Itt sem lehet szó másról, mint hogy az egyes fragmentumok ugyanannak az életműnek, szöveghorizontnak, világgépnek: Egésznek a különféle aspektusai, ennek az egységnek a különböző értékelései variálódnak az egyes részproblémákat vizsgáló fejezetekben, és a magasabb egységek, a kritikai alapnormák is ugyanannak az univerzálénak, a „kiengesztelődés” poétikai-etikai-politikai világlátásának a konzisztenciájában egyesíthetőek. Nagy kérdés persze, s ebben a tekintetben a szöveg nemegyszer bizonytalanságban hagyja olvasóját, hogy az egyes tényérzékelések, tételezések éppen melyik irányból vezetnek is le. Könnyen belátható, hogy némi bizonytalansághoz vezethet annak meghatározatlansága, hogy a szövegből elnyert tapasztalatok közvetlen előzménye Arany írása, mint normaalkalmazás és normateremtés, vagy pedig a világgép nem-tapasztalati, „abszolút” normativitása. Ez még abban az esetben is kérdés maradhat, ha a két „entitás”, szöveg és világgép interakcióját nem is bizonyítja, hanem eleve posztulátumként kezeli a szerző. S ha már itt tartunk, a világgépi nézőponttal kapcsolatban arra is rákérdezzünk, hogy amikor Magyarország 19. század közepi (tehát 1848-49 utáni) tágabb – szociológiai, szociálpszichológiai és politikai-hatalmi szempontokat is ideértve – szellemi kontextusát Dávidházi aggálytalanul parafrázálhatónak véli a „kiengesztelődés” világgépi normájával („önként és elszántan vállalt közmegegyezés”), nem túl optimista-e abban az értelemben, hogy valóban *működőnek* meri tételezni ezt a fajta közös tapasztalatot? S ha ennek bizonyítása kételyeket ébreszt, akkor nem jelent-e mindez pusztá prekonceptiót mindenféle szövegértéssel szemben? Ezeket a kérdéseket most egyelőre nyitva kell hagynunk.

Mint láttuk, nem kevés és talán nem lényegtelen ponton emelhető kifogás a könyvvel szemben. Ezen ellenvetések közül nem egynek olyan súlya is lehet, hogy némelyik olva-

só a szöveg egészét elvetendőnek ítéli majd. Egyetlen szempont azonban, úgy vélem, mindannyiukat kötelez. Arról beszélek, hogy túl a sokéves előkészületen, adatgyűjtésen, eltekintve ezúttal a feldolgozott ismeretanyag elképesztően nagy mennyiségétől stb., van a művel kapcsolatban egy emezektől eltérő szempontunk is, amelyet nem intézhetünk el a monumentális, ám holt korpusznak járó kegyes tiszteletadással. A szöveg éthosza, Arany kritikai *oeuvre*-jének megszólaltatása – még egyszer: alkalmazása – olyan gesztus, amely egyszerűen nem utasítható vissza. Innen közelítve a könyv nagyságrendje nem ismerhető félre s aligha tagadható. Az ellenvetések mellett sem.

Ugyanazzal a mozdulattal, amellyel Arany kritikai örökségét számbaveszi, Dávidházi egyúttal a kritikátörténetírást mint autonóm tudományt is feltételezi. E feltételezés két alappilléren nyugszik; egyrészt a már korábban megvizsgált kompozíciós összetevőkön, másrészt pedig – immár a kritikai praxis felől közelítve – a kritika mint irodalmi műfaj irodalmi folyamatokon belüli emancipációjának, végső soron itt is ugyanazt a szót kell használnunk, mint a leíró megközelítés esetében: autonómiájának az állításán. Ez a két szempont, noha egyenrangú, egyazon fontossággal bír, és egyazon erővel határozza meg a mű befogadásának alapélményét, nem keverhető össze. Ebből persze az is következik, amit e recenzió saját szerkezetével is tükrözni szeretne; nem áll módunkban csak irodalom- vagy kritikátörténetként interpretálni a szöveget, ezért tehát nem alkalmazunk idegen mércét, ha külön rákérdezzünk azokra a premisszákra (és persze tartalmakra), amelyek a könyv kontextusán belül egy kritikai diszkurzus létrehozásához és analiziséhez vezetnek. (És ennek megfelelően a recenzióban is rögzítünk egy, a kritikai teóriákra vonatkozó levezetést.)

Dávidházi kiindulópontja az volt, hogy a kritikairás eredendően és szükségszerűen paradox helyzetben van. Ezt írja: „A kritikának, ha e paradox helyzet teljes kihívását vállalni akarja, két (látszatra ellentétes) tevékenység együttműködéséből kell módszerét kialakítania: *normatív értékelés és értékelő normaképzés* kölcsönhatásából, melyek közül az utóbbi a kritikátörténeti figyelem sokatmondó tárgya maradhat az előbbi értéktelenné válása után is.” Világos beszéd, amelyben a legérdekesebb és legmerészebb is talán éppen az, hogy merőben szaktudományos érdeklődése tárgyának kijelölése mellett ugyan ezen tárgy megragadhatatlanságát is kimondja. Minthogy valóban úgy tetszik, hogy a kritikának *lényege* ez a sajátos kettősség, folytonosan önmagára mutató szinkronicitás, ennél fogva meglehetősen nehéz a kritika mint szövegalakzat bármilyen definitív leírására szert tenni. Tehát maga a műfaj az, amely világképeknek, formáknak, tárgyaknak és stílusoknak olyan heterogeneitásával áll elő, amely ellen áll minden szubsztancializáló megragadás kísérletének. Ebből az ál-műfajiságból magára a kritikairásra nézve az következik (a műfaj magánvalóságának hiánya úgy interiorizálódik), hogy miközben a szöveg nyelvi-stilisztikai gesztusaival állítja magáról, hogy kritikaként veendő számba, valójában felül kell vizsgálnia azokat az evidenciákat – a mű és a róla való beszélés evidenciáját, a beszélő pozíciójának evidenciáját, sőt a megszólalás evidenciáját is –, amelyek eddigi (ön)meghatározását adták. (A fölülvizsgálat nem megtagadás, persze.) Magyarul: Dávidházinek elsősorban is azon kellett eltöprengenie, hogy ebben a kettősségben megvan-e még egyáltalán az a hely, ahol az ítélet, a kritikai judícium megalapozódhat. Ha egyszer tehát az ítélet státusza ennyire vitás, Dávidházi tovább is lép, s kinyilvánítva „agnoszticizmusát” az ítélet-princípiummal szemben, felfüggeszti annak egyeduralmát a kritikai diszkurzusban. Az elv, amelyet szembeállít az ítélet mint eszme érvényességével, olyan „konszenzuális tényezőkben” fejeződik ki, amelyek, mintegy összeadódván partikuláris mentalitásbéli, karakterológiai, kultúrtörténeti, politikai és nyilván: nyelvi-paradigmális jegyekből, meghatározzák ily módon és egyben biztosítják is a szövegek megértésének közös dimenzióit. És végső soron létrehozzák azt az effektust, amelyet Dávidházi „világképnek” nevez. Most, ezen a ponton nyílik lehetőségünk

visszatérni a nyitva hagyott kérdéshez, ahhoz, hogy nem pusztán szövegidegen prekonceptió-e a „kiengesztelődés” világgépi normájának szövegmagyarázó elvvé való kitüntetése. Nézzük tehát! Mivel – ahogy az előzőekben már szóba került – egy kritikai érvelésrendszer érvényessége Dávidházinál nem a benne megtörténő ítéletek helyességén vagy helytelenségén múlik, pontosan az ítéleteket helyettesítő (garanciális) tényező egy konszenzuális világerzékelés egyetemessége; ennek bevezetése tehát szükséges módszertani *arealitás*nak számít. Vitatható, és kell is vitatni, hiszen történetileg is és a jelenkori horizonttal kölcsönhatásban is e világgép csupán pillanatnyi, minden új szövegösszefüggéssel re-strukturalizálódó helyesség feltételezését jelenti. Viszont megkerülhetetlen eleme annak, hogy a megértésnek bármilyen közös terét megalkothassa a szerző. Röviden: a világgéppel szimbolizált közös tudást Dávidházi a szövegek közös értelmezhetőségének utolsó menedékeként értelmezi.

Hiányosságnak tartom viszont, hogy a kritikai ítélettel szemben megfogalmazott averzió ismertetése során a szerző elfeledkezik arról, hogy megnevezze legfontosabb vitapartnerét. Arról nem történik említés, hogy itt tulajdonképpen a kanti kritikában végső érvénnyel helyére állított és transzcendentálisan kitüntetett ízlés, s az ebben megalapozott reflektáló ítélőerő helyzete válik ingataggá. (Arról ne is beszéljünk, hogy ezzel a támadással az autonóm esztétika fontos kérdéscölvevei is kompromittálódhatnak.) Kant egyébként már csak azért is megérdemelte volna, hogy ezen a ponton foglalkozzanak vele, mert a nála garanciális elemként beépülő „sensus communis” nagymértékben hasonló logikára épül, mint a Dávidházi által bevezetett „konszenzuális tényezők”.

De térjünk vissza a könyv szövegéhez.

Dávidházi két egészen kiválóan találó, szuggesztív kifejezést alkalmaz az általa megkonstruált kritikai alapstruktúra és alapfunkció leírására. Az egyik a „szellemi önmeghatározás”, a másik az „autorizáció”. A szellemi önmeghatározás arra a tapasztalatra vonatkozik, hogy a kritikai beszédhelyzetben megszólalónak a műről való beszéd *folymatában* kell saját beszélői helyzetét definiálnia. A mű megszólaltatásakor a kritikus folyamatosan korrigálja saját beszédmódját – hiszen párbeszéd történik. S ugyanígy, az autorizáció, a műnek kijáró „szellemi tekintély” megadása sem az ítélet sorsfordító igényjét, vagy kizáró nem-jét jelenti, hanem annak a beszédmódnak a helyességét, helyénvalóságát, amely képes valódi szellemi kontextusába állítani a szöveget, és amely magában tudja és meg is haladja az értelmezés, értékelés és leírás evidensnek tartott triádját.

Közben arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy szemben például Matthew Arnold vagy T. S. Eliot tekintélyével, Dávidházi a kritika szuverenitásáért is „harcba indul”. Eliot az irodalmat organikus egészként szemlélte, s az „igazi” művészek között rejtett, szinte misztikus tudati közösséget látott, amelybe azért a legkiválóbb kritikusok is beletartozhatnak; de az irodalomkritikának – Dávidházi is idézi megkülönböztetését az autotelikus és nem autotelikus szövegtípusokra vonatkozóan – mégis szolgáló, másodlagos szerepet tulajdonított. A kritika területén minden öncélú műveletet erőszaknak, visszaélésnek tekintett. De van persze hazai példa is, akár. Noha magyar nyelven nem sok kritikátörténet íródott, a ritka kivételek egyike – Németh G. Béla fontos tanulmányaitól ezúttal eltekintve – a Dávidházi által egyébként nem említett Császár Elemér 1925-ből való írása, amely – igaz – a reformkori kritikával foglalkozik, így kívül áll a Dávidházi által befogott perspektíván. Rövid elvi bevezetőjében Császár tisztázza, hogy mit is vár el a kritikától: tudniillik megértést és értékelést; minden, ami ezen túlmutat, hiba, hiszen a bírálat csak a szépirodalomnak alárendelten az, ami. (Császár egyébként más módon is igazolja Dávidházi könyvének létjogát: a 48/49 utáni kritikusok [Erdélyi, Gyulai, Salamon] között hiába keresnénk Arany nevét.) Összegezve tehát a szuverenitásról mondotakat, szemben a korábbi irodalmi (vagy csak irodalomtudományi?) paradigmákkal, Dávidházi fordít a megszokott rangsoron és előítéleten. Ezt írja: „Valamennyire igaz, hogy

a kritika az irodalom szolgáltólánya, de a metafora szűkösségét jelzi, hogy igaz fordítva is: az irodalom a kritika szolgáltólánya. A kritika ebben az értelemben teljesjogú és szuverén; nemes tartózkodását, ha van, éppen azért tisztelhetjük, mert volna mivel hivatkozni. Nyilvánvaló, hogy itt a könyv vitában áll több működő és ható kritikai „észjárás-sal”, gondolkodásmóddal, nem értelmetlen tehát kitérni arra, hogy Dávidházi fejtegetéseinek a kritika szellemi önmeghatározásáról, az autorizációról és a szuverenitásról milyen következményei lehetnek a kritikai praxisra magára.

Vissza kell térnünk ahhoz a megállapításhoz, amelyben rögzítettük, hogy a kritikát író a műről való megnyilvánulás során nyeri el pozícióját. Vagyis a kritikai beszédhelyzet legfőbb kockázatát az adja, hogy alany és tárgy csak a beszéd folyamatban magában realizálódhat; előtte sem, utána sem. Jól látszik tehát, hogy az alany kérdése és a tárgy ingatagsága ugyanannak az éremnek két oldala. Ezt a (beszéd)szituációt Bataille akként írja le, hogy abban – a kölcsönmozgás révén – egy bizonyos dramatizált struktúra működik, amely egy akaratként fejeződik ki, s lényege az, hogy úgy hozza létre (saját) szövegösszefüggését, hogy közben ne a definíciók, kijelentések és verifikált azonosságok dimenziójában mozogjon. E beszédmód nem a szillogizmusoké, nem az absztrakcióké, teszi hozzá, itt a szavaknak nem kell az „üvegszerű meztelenség” precizitásával megmutatkozniuk. Ha tehát a kritika ilyen élenken reflektál „tudományosságának” korlátaira, egy másik gondolkodót parafrázálva – valahogy úgy áll a dolog, hogy amiről a kritikai szöveg nem tud beszélni, azt megkísérelheti eljátszani.

Ez a műközeli, műben megtörténő megszólalás tehát éppen nem a mű mellé beszél, és nem is a művel párhuzamosan, hanem a játék kétoldalúságában nyitja föl az írást és bocsátja azt az interpretáció rendelkezésére – ahogy Eliot utólrhetetlen eleganciával megfogalmazta.

Felnyitás, rendelkezésre bocsátás; lehet-e ezekkel a szavakkal bármit is kezdeni? A kritikai gyakorlat határ-helyzetére tekintettel, lehet, hogy még így is ezek a legközelebbi meghatározások. Lehet, hogy tudomásul kell venni, hogy a hagyományos értelemben vett kritika – nem kötelességszerűen, de mindenesetre egy ezirányú lehetőség számbavételével – nem fog többet tudni (mondani) magáról, mint hogy ő egy stílus, beszédmód, (hang), amelynek érvényességét egyedül az adja, hogy tisztában van azzal, hogy elválaszthatatlan a műtől, beszélgetőpartnerétől. Előfordulhat, hogy éppen ezért ugyanazt a stílust kínálja az olvasónak, mint a megvilágítandó szöveg. „Ugyanazt” a stílust, de ez semmiképpen sem annak a kérdése, hogy ezentúl a kritika végzetes „szubjektivizmusával”, vagy üres esztétikai allűrjeivel kellene (szükségképpen) számolnunk. E veszélyekkel komolyan számot vetve beszél Roland Barthes a kritika határkijelölő tevékenységéről. És emiatt tartjuk rendkívüli módon találónak a Dávidházi által Arany kritikusi alapnormájaként felmutatott Horatius-idézet alkalmazását: „*sunt certi denique fines*”, azaz „vannak bizonyos határok”. Valóban nagyszerű, ahogy ennek a szöveghelynek a segítségével Dávidházi egymásban láttatja, egymáson tükrözteti, egyetlen mozdulattal működött a tradíció klasszicizmusában képzett poéta és kritikus tisztán esztétikai tapasztalatait – a kritika lényegéről általában szerzett benyomásokkal. Tehát a határkijelölés gesztusa egyben az a pont is, ahol a kritika valamely általános elfogadásra igényt tartó meghatározásának közelébe férközhetünk. Hogyan kell tehát ezt a határkijelölést értelnünk? Részben úgy, ahogy Dávidházinál olvastuk a „hivatkozó” kritika elutasításáról szóló iménti idézetben; nos, a kritikaírás etikájára vonatkozóan mindenképpen így értendő. De nemcsak erről van szó. A kritikai invenciónak, pontosan azért, mert identitása csak a művel egyenrangúként folytatott dialógusban születik meg, vissza kell fognia önmagát, hogy megmutassa azokat a határokat, amelyen belül még ugyanarról a műről beszélünk, amelyen belül értelmes a műről való beszéd, és meg kell mutatnia azokat a határokat is, amelyeket magának szabott annak érdekében, hogy ne valamiféle másodlagos

fikcióként kísértse a művet. Annyi a dolga tehát, hogy javaslatot tegyen egy mű olvasatára. S eközben meghatározza önmagát és a mű szellemi tekintélyét. Úgy tűnik, visszaérkeztünk a kiindulópontra, Dávidházi fontos téziseihez. És mert Eliot tekintélye mégiscsak garancia a számunkra, a gondolatmenet zárlataként: nem más, mint csalo az, aki a múról beszélve magánvéleményt közöl. Természetesen ez is határkijelölés.

Most ebből a nézőpontból értelmezzük azt is, amit a szerző – tulajdonképpen reflektálva saját korábbi, a magyar Shakespeare-kultusz archeológiájával foglalkozó, hasonlóan nagylegzetű művére – a kritika szertelenné-válásának, „kultuszszá”-alakulásának problémájáról ír: „Kultikus nyelvhasználatú szövegek transzcendens állításai (...) eleve nem arra voltak hivatva, hogy részletes tapasztalati igazolhatóság igényét kielégítsék...”, amiért is a kritikátörténet számára „tanácsosabb volt metaforikusnak tekinteni őket, kultusztörténeti leletként bánni velük...”. Látható, hogy Dávidházi álláspontjából szervesen következik, hogy a bálványozó, vagy csak bálványdöntögető kritika ellenőrizhetetlen magánbeszéd; s ez a következtetés teszi lehetővé számára, hogy e tapasztalat belső dinamikáját, kifejlését Arany kritikai műveinek bemutatásán keresztül egy sor pszichikai és életrajzi leírással, analízissel reprezentálja. Hiszen éppen ez a kérdés volt Arany számára saját kritikai működésének a botránköve: bírálólként a tekintélyek állandó „újraelosztásának” (Dávidházi kifejezése) a híve volt, s paradox módon mégis ő maga vált az évek során egyre megkérdőjelezhetőbb autoritássá. Az írás egészen végigkövethető, rendkívül izgalmas „drámája” ez Dávidházi könyvének. Éppen ezért lehet jogos a kérdés, hogy Arany nagyjelentőségű irodalmi polémiait többnyire miért csak a saját (Aranyról van szó, természetesen) eszmei-elvi körén belüli eseményekkel idézi meg a szerző? Arról beszélek, hogy e valóban sorsfordító viták résztvevői rendre csak Gyulai, Erdélyi és esetleg Madách. Így valóban fennáll a veszélye, hogy Arany tekintélye hermetikusan elzáródik a vele drasztikusan vitatkozó más tradícióktól. Vagy a világkép koherenciája esett volna az eltérő világképek konfrontációjának áldozatául, s ezért alkalmaz bizonyos perspektivikus szűkítést Dávidházi? Tisztában vagyok azzal, hogy például a Reviczkyvel folytatott polémia a kozmopolita nemzedék rangjáról nem a szerző által legnagyobb súllyal tárgyalt 50-es és 60-as évek eseménye, hiszen Reviczky egyik legfontosabb vitairata, a *Kozmopolitikus irány a költészetben* csak 1885-ből való, de Asbóth és Vajda révén már a korábbi évtizedekben is hat az Arany köreitől eltérő hagyomány. Önmagában véve túlzás persze, de itt mintha észlelhető volna egy finom áthallás a Dávidházi által konstruált világkép és a Horváth János-féle nemzeti klasszicizmus árnyai között; a klasszikus költő (és kritikus)-nagyságot Aranyban és a klasszikus kritikus-nagyságot Gyulaiban a magyar irodalom egy csodálatos, zárt egészként védelmezhető és öntörvényei alapján működő nagy korszakának két tulajdonképpeni reprezentánsában szemléljük.

A recenzió utolsó részében azokat a konkrét kritikai normákat igyekszem vázlatosan ismertetni, amelyeket Dávidházi levezet a megvizsgált szövegekből. Csupán néhány mozzanatra akarom felhívni a figyelmet, amit fontosnak tartok a könyv egészén átívelő gondolatmenet illusztrálás céljából. Ennek részben terjedelmi okai vannak; a feldolgozott matéria nagy mennyisége részletes ismertetés esetén eleve csak re-interpretációt, vagy ami még rosszabb, párhuzamos beszédet tenne lehetővé. Másrészt nem tartom értelmetlennek azokra a vitapontokra utalni, amelyek más hagyományban álló szerzőktől íródván alkalmasak arra, hogy körberajzolják azt a területet, amelyen belül az Arany-életmű problémái összehasonlító kontextusban tárgyalhatók. (Szükségtelen is előrebocsátani, hogy e szempontok nem tartalmaznak értékmozzanatokat és nem is normatívák – egy ilyen összehasonlító irodalomszemlélet korlátai teljesen nyilvánvalóak.)

Ami Arany kritikai alapszabályait illeti, mint már tudjuk, a szerző Horatius egy szöveg helyéből indul ki: „*Sunt certi denique fines*”. Határokról is sokat beszélünk már, itt mindenesetre azt a klasszicizáló örökséget kell értenünk kijelölésük alatt, amely – Dávidházi három idevágó kategóriáját idézve – a jelentés, a szerkezet és a képzelet „megköté-

se” révén az arisztoteliánus poétikákból több-kevesebb joggal kihámozott normatív kompozíciós rendet állítja a romantikus irányok szilaj imaginarizmusával és fragmentalizmusával szembe. Semmi meglepő, semmi vitatható nincs abban a klasszicizáló képben, amelyet ebben az olvasatban kapunk Aranyról, éppen ezért méltányolandó különösképpen a szövegnek az a tendenciája, hogy sokszor önmagával vitázva mutat rá azokra a „kritikus pontokra”, ahol Arany szűkösnek érzi a klasszicizmus regulatív esztétikáit, és kitérésre való lehetőségeket keres például a romantikus lírizmus irányába. (A könyv egészét jellemzi különben, hogy üdítően nem exponálja magát azokban a nem mindig épületes vitákban, amelyeket – egymást kizáró érvennyel – az Arany-életmű belső ellenpontjai körül szokás folytatni. Például: 50-es évek lírája *contra* Őszikék; az „isten-telen” Arany *contra* a jó kálvinista; plebejus politikai indulat *contra* megalkuvás. E sokszor ál-kérdések ellenében Dávidházi a legjobb értelemben vett aprólékos filológiába vonul vissza, és levélről-levéltre, sokszor mondatról-mondatra lépkedve egyedien plasztikus megfigyeléseket tesz pszichikum, jellem, sors stb. dolgában.) Valóban, a *Lejtőn* című versre, vagy a Széchenyi-ódára gondolva jól látszik, hogy Arany nem csak a nagyromantikus nemzedéktől kapott sokat, de kapcsolatban állt a „jövő” szimbolizmusával is. Sőt: e szövegek poétikai lehetőségeit illetően (a *Lejtőn* értelmezésekor például nem tekinthetünk el annak értékelésétől, hogy a szerző szinte teljes mértékben leszámol a dikció szentenciózusságával és mintha az olvasóra bízna a jelentésteremtést) meg is haladják a Vajda-féle szintet. Másrészt viszont, felidézve J. S. Mill 1833-as, *Gondolatok a költészettről és változásairól* címet viselő szövegét, amelyben a szerző kiutasítja az elbeszélést, leírást és tanítást a költészetből, Arany klasszicizáló elfogultságai nyilvánvalókká válnak, hiszen ő – Dávidházi részletesen elemzi is ezt a momentumot – feltételezte a kapcsolatot költői nyelv és logikai diszkurzivitás között.

Az eposzkritikai normákat a szerző az „eleve elrendelés poétikája” hívószó alatt tárgyalja. Két gondolatrendszer találkozik itt is: egyrészt az az ambivalens viszony, amely Aranyt *általában* az eposzhoz, a nagy verses narrációkhoz fűzi; másrészt pedig az eposzi tematikán belül azok a speciális költészettani figurák és funkciók, amelyek létüket az Aranyt foglalkoztató teológiai dimenzióknak köszönhetik. Az említett ambivalencia – ebben egyetérteni látszik a teljes Arany-szakirodalom – abból fakad, hogy az eposz modernitásának kérdése(ssége) nemhogy az 50-es években, de már a nagyromantikus generáció teoretikusai számára is feladatot jelentett. (A könyv egyik legszínvonalasabb elemzése vonatkozik ama vita rekonstrukciójára, amelyet A. W. Schlegel problémafelvetései körül folytattak le a magyar elméletírók-esztéták [Toldy, Szontagh, Gyulai] poétikai és történetfilozófiai tétellel – eposz és regény oppozíciójáról.) A másik kérdés, amely Arany „mindennapi” szkepszisét okozta az általa létrehozandó nagy elbeszélő költeményekkel szemben (most a „mandátumköltő” napi kínjairól ne is történjék említés), éppen a létrehozás mesterségessége, avagy tágabban értve ugyanezt: a hagyomány kreálhatóságának problémája. Ebből az irányból tematizálódik a nevezetes „eposzi hitel” kérdése is, amelyről Dávidházi ragyogó elemzésben mutatja be, hogy lényege szerint nem a fikció és nem-fikció megkülönböztetésén alapulva épül be Arany poétikájába, azaz némi leegyszerűsítéssel szólva nem a historikus igazság kérdését veti föl, hanem inherens struktúraalkotó elv, amelynek az általa jelzett igazságkritériumot a szöveg (kompozíció) belső arányai, azaz *belső* valószínűsége alapján kell kielégítenie. Másrésztől, az eposz formaalkotó elvei Dávidházi olvasatában kapcsolatba kerülnek a kálvinista teológiával a cselekmény végzetszerűsége és a hős sorsának eleve elrendelése révén. (A könyv egyik igen szépen megformált melléktémája az az ív, amely az elemzés során a költészettani és morális gondolatok kálvinista konnotációit villantja fel, s amely akkor érkezik tetőpontjára, mikor a „református ikonszemléletből” táplálkozó purista, „visszatisztító” [Dávidházi kifejezése], tendencia találkozik a klasszicizáló határhúzás eszményével.) Régóta vita

Aranynak a valláshoz fűződő viszonya, amelyben szintén ambivalencia, némi határozatlanság is megmutatkozik. A szerző nagy bizottsággal utasítja el azokat a vádakát, amelyeknek foglalatja a költő „istentelensége”, vallásellenes esztétizmusa. Ugyanilyen távol áll Aranytól Baudelaire, George, Nietzsche romantikus satanizmusa (Praz) is. Tény viszont, hogy az *Őrök zsidó* drámai monológja (tehát a költői éntől elidegenített beszédmódja) könnyen párhuzamba állítható Eliot vagy Benn beszédmódjával, akik e tárgyias dikciót éppen azzal indokolták, hogy a költészetben nem szólhat meg senki, és a költészet nem szólhat senkihez – még Istenhez sem. Arany eddig soha nem jutott el, ettől visszatarította a világképi konszenzus, s az az erő is, amely – mint a Tompa-féle verseskötetről írt kritikából kiderül – a költővel „keresztet állítatott” az efféle „örvény” fölé. A megváltástanra kifutó világképi norma végső soron soha nem engedte meg számára, hogy ne értelmezze azokat a konzekvenciákat, amelyek az ember teremtett voltából erednek.

Arany lírakritikai normáinak közös nevezője Dávidházi elemzésében a „tagolt ildomteljesség” követelményrendszere. Ez a szigorú szabályrendszer a költemény minden strukturális szegmensében: a mondattan és hangvétel magasabb egységeitől a versszakokon és sorpárokra át egészen a sorokig, félsorokig és ütemekig jelen van. E generális szabályrend láttán a szerző nem jogosulatlanul keres referenciát a generatív verstani irodalomban, s logikailag itt érik be a könyv egyik legnagyobb ígérete, a magyar strukturalizmust megelőlegező, a magyar strukturalizmus „atyjaként” aposztrofált Arany bemutatása. Tulajdonképpen meggyőző, ahogy Dávidházi párhuzamot lel a ransome-i structure és texture dichotómiája és az Arany-féle „kompozíció és kelme ökonómiaja” illetve a brooks-i „drámai helyénvalóság” és az eposzkritikánál részben ismertett belső harmónia, belső valószínűség kompozíciós rendje között. A párhuzam azonban részben metafora – s ezt pontosan tudja Dávidházi is. Nemcsak arról van szó, hogy – mint írja is – e kategóriák az új-kritikusok esetében egy szövegimmanens poétikán alapulnak, míg Aranynál sokszor csak a szerzői szándék, vagy normatív verstani szabályok vizsgálata vezet ilyen elvekhez, hanem arról is, hogy Arany eleve nem rendelkezett azzal a nyelvszemlélettel, grammatikai iskolával, amely a kora 20. századi formalizmusokban elindította a költői nyelv mint nyelvtani deviancia értékelését. Annyiban viszont feltétlenül él a metafora, hogy egy mai érvénnyel megszólaló hagyományt, egy követendő elődöt ajánl az irodalmi gondolkodás figyelmébe (A szerző beszél egy harmadik párhuzamról is, amely Barthes-nak a szöveg koherenciájáról és Arany az ábrázoláskritikai elvekről alkotott fogalmait vonná össze, ezt azonban alaptalannak tartom, mert igaz ugyan, hogy „Barthes bemerészkedett a strukturalizmus állította tilalomfák közé”, csak hogy ez éppen ellentétes irányban történt, mint az Arany által elvárt referencia-kritériumok: Barthes egy *langage au-delà*-ról beszél, amely azonban nem valóságkijelentéseket tartalmaz, hanem éppen hogy az álom (pszichoanalitikus indíttatású) jelentés-szerkezetére felé viszi a szöveget.)

A könyv elolvasása után látni fogjuk, hogy lehetséges egy egészet létrehozni egy költő-kritikus életművét bemutató. Hogy a kritikáról lehet-e: nem tudjuk, mert a kritika az kritika az kritika az kritika... (*Argumentum*, 1993)

ÚJRAOSZTÁS

Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945-1991

1

Kétszeresen nehéz feladatot választ, aki 1990 után magyar irodalomtörténetet akar írni, és legalábbis baráti indulattal viseltetik a dekonstrukciós szövegelméletek iránt. Nem hagyatkozhat a megelőző negyven évben használatos fogalmi és értékelési keretekre, sem a fél évszázad előttiekre. Különösképpen nem, ha hermeneutikai iskolázottsága és beidegződése révén mindent abból a mostanból szemlél és értelmez, amelyben magamagát tudja és hiszi. Valamiképpen tudnia kell, mi ez a „mostan”, a dekonstrukciós gondolkodás pedig megkérdőjelezi mind a „maga-magát”, mind azt a „történetet”, aminek megtörténtét az irodalomtörténész felvázolni köteles. Megkérdőjelezi ezért mind az irodalomtörténészt, mind az irodalomtörténetet.

Mennyivel könnyebb a megkérdőjelezés annak, aki a meglévő irodalomtörténeti fel fogásokkal azért áll szemben, mert azok történetek, nem pedig azért, mert egy karhatalmi segédlettel is homogenizált és megrostált (egyetlen) üdvtörténet változatai. A közfejekben egyedüli üdvtörténet azonban helyesbítést kíván meg attól, aki annak nemcsak történetjellegét, de szemléleti-szelektív hamisságát is kénytelen kárhozatni. Helyre kell tennie azt is, amit helytelennek tart. Kell, hiszen szereplők vannak, ha történet nincs is, a szereplők ötévtizedes konstellációjának s e konstelláció változásának megválogatását és krónikáját mindenképpen közölni kell. Ráadásul volt ellenállás is az egyetlen üdvtörténettel szemben, egy többé vagy kevésbé hangoztatható alternatíva, és a helytelent helyretevő esetleg úgy véli, ebben az esetben nyilvánvalóan úgy vélte, hogy az ellenállókat is helyükre kell tennie.

Kulcsár Szabó Ernőnek szerintem igen jól sikerült megoldania a maga választotta feladatot, öszvéresíteni a vállalt könnyűlovasságot és a sajnos elkerülhetetlen számárságokat. Csak az vélheti másként, aki magát a feladatot tartja értelmetlennek vagy szükségte lennek. Az eredmény felemás lett, hiszen a feladat maga volt az. Viszont el kellett végezni, ezt feltehetőleg az is elismeri, aki maga nem végezte volna el. Alapozó mű, az alapozásnak abban az értelmében, mely az eltérést engedő betájolódást teszi lehetővé. Nem ráépíteni, hanem mellé és tőle elépülnie kell a jövőben mindenkinek, feltehetőleg magának Kulcsár Szabónak is. Nem arra kell tehát gondolni, hogy ugyanazokra az alapokra – ismételt lerombolások után – más-más házakat lehet majd építeni, hanem hajózható vizeken bója-lerakásra. Az elme varázslatos vizein, mint ismeretes, a bójákat csak elfelejtteni lehet, felszedni nem. Aki eltekint tőlük, az is tőlük tekint el.

Irodalomtörténet és antológia szeszélyes munka, akár személyes, akár nem. Többnyire értelmetlen ezért vitába szállni a szerzővel, miért hagyta ki ezt, miért tette be azt; miért szereti akit/ amit szeret, s hogyan nem szeretheti akit/ amit nem. Különcségeket, ismer tetésben, fel lehet, talán fel is kell említeni: nemigen értem például, hogyan maradhatott említés nélkül Kulcsár Szabónál, hogy csak kettőt említsek, Szenkuthy és Bakucz; eret nekségek viszont csak kanonizálók számára lehetségesek. Egy-egy irodalomtörténet per sze a kánon igényével is íródik, kanonikus hatása is lehet, különösen ha szerzője a köz-

oktatás tananyagának és kötelező olvasmányainak megválogatásával is foglalkozik. A személyes „kánon” azonban személyes „kánonok” között helyeződik el, s amíg nincs karhatalmi kényszer (állami kidobólegények stb.), mindegyik válogatás egy-egy játéklehetőséget jelent, a totális játék fölismeret hiányában.

2.

Kulcsár Szabó játéklehetősége szerint 1945 és 1956 nem jelent változást a magyar irodalomban; lényegileg egyetlen korszak tart 1930-tól 1960-ig. Utána majd húsz éven át, 1960-tól a 70-es évek legvégéig, „útkeresés kényszerpályán”, attól kezdve pedig, mintegy a megjelenés évéig (1993), bár mégsem addig, hanem, mondjuk, a legújabb sajtósza­badság évéig (1990), „az új nyelvi magatartás kialakulása”. Az új nyelvi magatartást – vagy csak kialakulását? – Kulcsár Szabó „a posztmodern és az »új érzékenység«” kifejezésekkel jellemzi. Ebből a felosztásból következik, hogy az 1930-tól 1960-ig tartó korszak „modern”, avagy a modernizmus második hulláma, míg az azt megelőző: a „klasszikus modern”.

A megnevezések azonban nem pontosíthatók, feltehetőleg nem is pontosítandók. A hetvenes években hatékony párizsi *Magyar Műhely* tevékenységével kapcsolatban például az olvasható, hogy a „neoavantgárd ihletésű konkrét költészet... mind nyilvánvalóbbá tette a klasszikus-modern, *Nyugat*-típusú poétikák alkalmatlanságát olyan későmodern tapasztalatok kifejezésére, amelyek immár nemcsak a személyiség egységének, hanem a nyelv uralhatóságának gondolatát is megkérdőjelezték” (132. o.). A „klasszikus-modern” itt feltehetően vonatkozik az 1930-60 közötti időszakra, mindenképpen a *Nyugat* második nemzedékére is. A pontosíthatatlanságnak azonban, talán több más mellett, két olyan, Kulcsár Szabótól mindenképpen független oka van, amire jó figyelni.

A Lyotard-tól átvett „posztmodern” gondolata eredetileg is ambivalens. Érti ezen Lyotard a 20. század elejétől jelentkező korszakot, a modernség megkérdőjelezésének korszakát. Franciául a „modern” az, ami magyarul „újkori”. Közismert a 17. század végén kirobbant „querelle des ancienne et des moderne”, a régiek és a modernek, vagyis az ókoriak és az újkoriak vitája, mely az újkoriak, a modernek győzelmével végződött. Érti azonban Lyotard a „posztmodernen” a 20. század hatvanas éveitől jelentkező új stílust és hozzáállást is, mely éppen a század első felében jelentkező s ezért klasszikusnak mondható „modern” megkérdőjelezését jelenti.

A másik kézenfekvő ok pedig az, hogy az 1930 körül jelentkező, jelentős alkotásokra képes írók – József Attila, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Márai Sándor, Illyés és a népiek – nyilvánvaló változást jelentettek, de nem könnyen és nem egységesen meghatározhatót. A meghatározhatóság nehézsége fokozódik, ha ehhez a korszakhoz rendeződik az *Újhold* köre. Felvetődhet persze, hogy Kulcsár Szabó korszakolásával baj van, abból fakadnak a nehézségek. Úgy hiszem azonban, hogy a korszakolás helyes, meggyőző. Ha például Pilinszky 1947 és 1950 között írta is 1959-ben megjelentetett verseit, ezek jellege eltért a korábban írottakétól és hatásuk valóban csak a hatvanas években lett jelentős.

Nemes Nagy Ágnes valóban inkább csak az 1930-60-as korszakba tartozik, ha így korszakolunk, mint az 1960-80-asba. Lehetne ezt megkérdőjelezni, mint majdnem mindent, mondván: Az *Újhold* köre, a kései Pilinszky (*Apokrif*) és a kései Nemes Nagy Ágnes (*Között*) már átvezet azokhoz a művekhez, melyek a 70-es években az akkori fiatalok nevéhez fűződnek, pl. Tandoriéhoz. Ha azonban a rendező elvekre figyelünk, értelmet nyernek a korszakolással járó elhelyezések.

Kulcsár Szabó preferenciája egyrészt az írói-költői perszóna vátesztelenedéséhez, másrészt a művek szövegszerűségének jellegéhez kapcsolódik. Számára az átmeneti korszak (1960-79) két legjelentősebb alkotója Orbán Ottó és Tandori Dezső. Orbán az elő-

ző korszakot, a modernt vezeti át a posztmodernbe: „A modernség utolsó horizontjának karakterisztikája és a nyolcvanas évek új lírai beszédmódja között olyan költészettörténeti jelentőségű folytonosságot teremt ez a nagyságrendjében mind ez ideig föl nem ismert életmű, amely nélkül visszaható érvénnyel történt volna törés a magyar lírai modernség történetében.” (137. o.) Tandori viszont Kulcsár Szabó jellemzésében új korszakot nyit, ám talán még az előző korszak költői perszónáját nem egészen levette: „Mert igaz ugyan, hogy a magyar líra nyelve már a hetvenes években is nála kerül legközelebb a versszerűség ismérveit semlegesítő szövegiséghez, ám a szövegek háttérben olyan beszédhelyzet rajzolódik elő, amely a maga utómodern formájában is a klasszikus modernség értelmezéshorizontjára emlékeztet.” (140. o.)

„Az új nyelvi magatartás” korszakának (1979-1990) kiemelt négyesfogata: Esterházy és Nádas, illetve Oravecz és Petri. Míg Kulcsár Szabó egyik, 1983-ban írt recenziójának lezárásában még az volt olvasható (*Műalkotás – szöveg – hatás*, Magvető, 1983, 422. o.): „némileg elkedvetlenítő, ... hogy az új érzékenység új költészetében egyelőre bizony kevés érvényes szó mondatott ki. A költészeti modernség távlatából nézve legalábbis nem elegendő”, tíz évvel később már nincs elkedvetlenedés: „a modernség utáni beszédhelyzet kialakításának” szolgálatában történik, ami már megtörtént (174. o.).

A „négyesfogat” kifejezés Kulcsár Szabó megközelítését is kívánja jellemezni, nemcsak adatot közöl. Szövege általános részekből és egy-egy íróval foglalkozó alfejezetek egymásutánjából áll. Az általános részekben szóba kerülnek szerzők is, az egyénekek foglalkozókban elméleti kérdések is. A kétféle megközelítés így egyensúlyozza ki egymást. Pomogáts Béla irodalomtörténetével ellentétben Kulcsár Szabóé egyértelműen nem enciklopédikus kíván lenni; megközelítésében inkább az angol-amerikai példát követi: korszakolás és kiemelt egyének. Ezek kis száma persze értékítéletet is jelent, de olyan hangsúlyozott, hogy inkább elgondolkoztat, mintsem felháborít.

Az említett négyesfogatból ugyanakkor kettő: elbeszélő, a másik kettő: lírikus. A harmadik főműfaj, a „dráma”, külön fejezetekben tárgyalódik, kettőben, mivel az átmeneti korszaknak nincs igazán jellegzetes drámája. A kényszerpályán útkereső Örkénnyel, Páskándival és Csurkával szemben a modern utániba érkezve Spiró, Nádas és Kornis a jelentős „olyan hazai kontextusban... amelyből lényegében hiányzik a modernség utolsó horizontjának bázis, szerves műnemfejlődési tapasztalata. Alighanem ez lehet az oka annak, hogy a kortárs magyar művek túlnyomó többsége attól eltérő módon használja az átvett technikákat. A játéknyelv »irányultságát« tekintve ugyanis döntően még mindig nem a befogadás szabadon osztódó válaszaire apellál, hanem – a valósághoz való viszony átfogó közösséget feltételezve – azt a recepciós beállítódást igyekszik megszólítani, amelyik az *egybehangzó* ráismerés *egységében* érdekelt.” (188. o.).

Az idézett megfigyelés magyarázhatja, miért érdekelt Kulcsár Szabó a „műnemfejlődés” folyamatát illetően a „törések” elkerülésében. Az Orbánnal kapcsolatban mondotakat, a dráma területén, kiegészíti Nádas dicsérete (184. o.): „Műveit elsősorban azért illeti meg máris számottevő helyiérték a 20. századi magyar dráma történetében, mert az irodalmi színház jelrendszerének átformálódása nála nem a törés jellegű megszakíttóság jegyében, hanem az esztétista hagyomány alkotó integrálásával vette kezdetét.” Vagyis Kulcsár Szabó a más nyelvekből-tapasztalatokból átvett alakzatok görcsösségét és hamisodását szeretné elkerülni, nem az irodalom története megírhatóságának folyamatosságát félti. Ám úgy tűnik, mintha egy kicsit ez utóbbiról is szó lenne, hiszen Kulcsár Szabó csak a három hagyományos műfajt tárgyalja, és abban is a „drámát”, nem a „színházat”, ahogy azt más nyelveken a Kulcsár Szabó preferenciáit osztó írók és irodalomkritikusok többnyire teszik.

Bizonyára lesz, akit zavarni fog, hogy az 1930-1960 közti szakaszon belül kijelöl egy 1945-48 közti szakaszocskát, és azt egyrészt Máraival, másrészt Szabó Lőrincsel jellemzi.

Véleményem szerint azonban igen fontos felhívni a figyelmet azokra az évekre és az akkor létrejött művekre, másrészt Kulcsár Szabó egész konstrukciójában megvan annak az értelme, hogy kiemeli ezt a két szerzőt. Abban ugyanis a szokásosnál alább értékelődik mind az esztétikus modernség, mind a mimétikus elkötelezettség irodalma. Az előbbi részben az utóbbi miatt relativizálódik, az utóbbi az előbbi, az esztétikus értékek autonómiája miatt, s talán azért is, mivel egyaránt vonatkozik a népi (pl. Németh László) és a szocialista (pl. Déry) mimézisére, illetve mimétikus elkötelezettségére.

Kulcsár Szabó szimpátiái, úgy tűnhet, egyértelműen a népi, nem a szocialista mimézisnek szólnak. Dérynél a *G. A. úr X-ben*-t tartja fontosnak, nem a *Befejezetlen mondatot*. Németh László regényeit azonban nemigen lehet a népi mimézishez sorolni, pl. Veres Péter vagy Szabó Pál műveihez, s ezekről lényegében nincs jobb véleménye, mint a *Befejezetlen mondatról*. Tudvalevőleg mind Németh László, mind Veres Péter Tolsztojt eszményítette, az előbbi azonban az *Anna Kareninát*, míg az utóbbi a *Háború és béke* Levinnel foglalkozó részét. Nekem úgy tűnt, Kulcsár Szabó érzi és érezteti is, hogy jobb különválasztani Németh László regényeit elméleti írásaitól, ahogy Tolsztojnál is erre van szükség. Nem érték, hanem szövegfajtság szerint, ha valaki regényeket regényekként kíván értékelni.

Az írók rangját, illetve a művek értékét Kulcsár Szabó nem rendszerezésének elméleti elvei alapján állapítja meg, illetve attól függetlenül, hogy az írás idején mit tart a legkorszerűbbnek vagy a legjobbnak. Ez talán szokatlan rövid időhatárok között, de Kulcsár Szabó jellegzetesen úgy ismeri el az 1930-60-as évek jelentős műveit, mint a száz vagy háromszáz évvel előbbieket. Szerintem helyesen. Magam is úgy gondolom, némi variációval, hogy 1970-1980 között olyan változás történt a magyar költészetben és prózában, mint 1900-1910 között. Ezt senki sem jelezte olyan világosan eddig, mint Kulcsár Szabó Ernő, és nagyszerű, hogy megtette.

Kulcsár Szabó könyvének egyik nagy érdeme, hogy legalább jelzésszerűen utal a másnyelvű világrészekre, azok magyar nyelvű recepciójára s e recepció problémáira. A vékonyka könyv igen sokoldalú és sokszintű viszonylathálózatra figyelmeztet. Íme egy példa: „Weöres Sándor költői pályája lényegében a harmincas évek második felében tért el a két háború közt kibontakozó lírai életművek – irányzatokként külön-külön is jól leírható – alakulásrendjétől. Mert azzal, hogy a harmincas évek közepére tudatosan szembe fordult a *Nyugat* vallomásos karakterű szecessziós impresszionizmusával, még csak azon alkotók csoportjában volna a helye, akik Szabó Lőrinc és József Attila nyomán költészettörténetileg is igazolva látták az én egységébe vetett hit megingását. Weöres azonban úgy fordult el a vallomáslíra esztétista örökségétől, hogy alapvetően egy európai értelmezésű *kultúrkritikai* nézőpont közvetítésével került kapcsolatba a keleti filozófiákkal: az irántuk való – és a századelőn már meglepően élénk – magyar tudományos érdeklődés a harmincas évekre viszonylag szélesebb körben is ismertté tette bizonyos kérdéseiket. Minthogy azonban ezek az ismeretek túlnyomórészt a hagyományos mitológiai kutatás horizontjában fogalmazódtak meg, az a különös helyzet állt elő, hogy a személyiségről való gondolkodás mássága (amelyről ezek az idegen kultúrák adhattak hírt) a maga egészével értékrendjében meg nem rendült magyar művelődéstörténeti gondolkodás szűrőin jutott el Weöres Sándorhoz. Mesterei közül ugyanis Fülep Lajos nemes újidealizmusra éppúgy egy virtuálisan létező vagy helyreállítható egység képzetében volt érdekelt, mint Várkonyi Nándor mítosz kutatásai, vagy az egy »mélyebb« és »igazabb« lét spirituális vonzásától alaposan elkápráztatott Hamvas Béla antropológiája. Amikor tehát Weöres a személyiség dezintegrálódásának kérdéseire a keleti filozófiák létértelmezése felől keresett választ, műveiben a lírai személytelenségnek egy egészen különleges változatát teremtette meg. A magyar lírai tradíció mély ismerete mellett ott volt ebben a képletben az avantgárd – különösen a szürrealizmus – személyiségellenessége és érte-

lemkritikája, de ott volt az én és a világ vágyott egységének, az »igazi« létezéshez való személyes tartozásnak a gondolata is.” (65 k).

A könyv másik erénye, hogy magyar és nem magyarországi irodalomtörténet. Első jelentős kísérlet arra, hogy az országhatárokkal adódó különlegességeket nem feledve a határoktól eltekint, még diaszpóráról sem beszél. Valóban: író emberek számára nem is lehet diaszpóra, csak figyelmetlenségből adódó hiány, üres foltok. Akinél és amennyire mégis volt, az részben a politikai propaganda sikerének tudható be: hatékonyan hasznosította az *extra Hungariam non est vita* észlelő bölcsességét.

Az ún. irodalmi élet sok mindent megsínylett az elmúlt évtizedekben, így azt is, hogy az országon kívül publikálók írásait az országbéli író is nehezen szerezhette meg, az országbéli kritika pedig kirekesztette. Úgy foglalkozott az országbélivel, mintha nem is lett volna országon kívüli. Kulcsár Szabó Ernő hatalmasat változtat ezen az öncsonkító és önbutító gyakorlaton. A magyar regény elmúlt 40-50 évének egymásra következő fő képviselőit például hol Máraiban, Ottlikban és Esterházyban (96. o.), hol Kosztolányiban, Mészölyben és Esterházyban (111. o.) határozza meg. Ez a választás természetesen nemcsak országhatároktól tekint el, de egyben közismert értékítéletektől is.

Két kérdésben, ha másodlagosan is, mégis bírálnám Kulcsár Szabót. Az egyik az egyéni összpontosítás eltúlzása, a másik az országhatáron túli magyar nyelvű írók megtizedelése, és a műveik körül kialakult külhoni „irodalmi élet” figyelmen kívül hagyása.

Az egyén szerepét eltúlzó beállítást némileg elkerülhetetlen volt a tanulmány szerkezeti elve és a kulturális állásfoglalás egyik alapelve miatt. Egy-egy átfogó fejezetre egy-két szerző műveinek fejezetszerű tárgyalása következik. Lyotard nyomán az „individuális eurotradíciót” követi, szemben egy „jellegzetesen ázsiai” (8. o.), „keleties értelmezésű kollektivitáselvvel” (43. o.; vö. 44 k.). Ami elsikkad, az az egyéni teljesítmény és a csoportos – többnyire nemzedéki – keretek közti különbség. Nem a politikai „harmadik oldal”, hanem – egyéni és kollektív között – az alakzatok közös nevezői. Éppen a szöveg-élvőség kívánja ezt meg: egy-egy szövegfajta független egy-egy szöveg (hitt) értékétől.

Az előbb említett 1970-80 közötti váltás igen sok szerző igen sok művében történt meg; kisugárzó egyént találni nem is lehet. Nemzedéki váltás volt és nagy váltás, ellenében az 1930 körülivel, mely inkább csak nemzedéki volt. Azt mondanám, hogy az 1930 körüli váltás olyan szerzőkkel történt, akik az első világháborúval a hátuk mögött, annak gyermekkori-serdülőkori tapasztalataival kezdtek publikálni. Az 1970-80-as évek váltását végzők a második világháborút, annak utóhatását, valamint a hidegháború hisztérikus első éveit, a harmadik világháború kitörésének várakozását tudhatták maguk mögött. (Utálnék az *Utánunk az özönvíz* című franca film hangulatára, életérzésére, érzelmi-eszményi kilúgozottságára.) Talán ezzel magyarázható, hogy az 1930 körül születettek nemzedékének 1956-ban nyugatra került tagjai a náluk tíz-tizenöt évvel fiatalabb nemzedék tagjaival éreznek alkotói közösséget; ők is 1970-80 között váltottak, míg az országban maradt nemzedéktársaik ezt nem tették meg.

A váltásban szerephez jutott szerintem az országhatáron túli irodalmi élet. Nemcsak Erdélyben, a Vajdaságban, Szlovákiában és a nyugaton megjelent művekről kell szót ejteni, hanem arról is, hogy a hetvenes években magyarországi szerzők utazni kezdtek, olykor-olykor publikálni is országon kívüli folyóiratokban, elsőnek talán az újvidékiekben (*Híd, Új Symposion*), melyekben nyugatiak is publikáltak. A *Magyar Műhely* találkozóin mindenhol részt vettek szerzők, erdélyi, vajdasági, amerikai magyarok. A nyugati másnyelvű 1965-68-as nemzedékekhez igazodó magyar nyelvű tapasztalatokat ezeken a találkozókon – természetesen a *Magyar Műhely* csak irodalmi-művészeti téren volt elsődleges, a Mikes Kelemen Kör, a Protestáns Szabadegyetem, az Itt-Ott kör mind fontos szerepet játszott – szinte pillanatok alatt meg lehetett érezni.

Magam nyugaton élvén, bizonyára hazabeszélek. Valóban, de ide is haza. Éppen Kulcsár Szabó Ernő nyitott, újraértékelő és szövegelvű megközelítése engedné meg, hogy figyelmeztessen a margók szerepére, az extraterritoriális mezőnyök fontosságára. Két paradigmaticus példával élve: a Magyarországon betiltott Petri több mint egy évtizeden át publikált Újvidéken; Weöres Sándor *Tűzkút* című kötetét pedig azért és azután adták ki Budapesten, hogy megjelentette Párizsban a *Magyar Műhely* kiadónál.

3.

Kulcsár Szabó Ernő elméleti állásfoglalásának olvasatom szerint három alaptétele van. Az egyik a szövegszerűség primátusa szemben mind a mimetikus-metonomikus, mind az esztétista szándékkal. A másik az individuum primátusa a kollektív szemlélettel szemben. Az egyén elsődlegességét ugyanakkor nála a szubjektivitás dekonstrukciós problematizálása relativizálja. Az egyén nem problémátlan egy én; az „én” abszolutizálhatatlan, a szubjektum már mindig helyezett, és egy úgynevezett „nyelvi megelőzőtségben” találja magát. A harmadik alaptétel: „bizalom a nyelvben”. Ez egyrészt az intertextualitásra hagyatkozás, másrészt – Márai gondolatára hivatkozva – a nemzeti nyelv révén adódó bizalom a nyelviségben. Magam kifejezéseivel: a *nyelvűség* révén adódó bizalom a *nyelviségben*. A nemzeti nyelvnek ezt a szerepét kapcsolja Kulcsár Szabó „a késő-wittgensteini nyelvfelfogáshoz... mely döntően *nyelvhasználati* kérdésnek tekinti a jelentésképzést” (157; vö. 151). Vagyis: a nemzeti nyelv, intertextuális lehetőségeivel, a nyelvhasználat egyik lényeges összetevője.

A nyelviségnek és a nyelvűségnek ez a kapcsolása – Márai és Wittgenstein – nincsen kidolgozva, sőt kijelentve sincs. Kulcsár Szabó munkájának azonban legalábbis jelzett, szerintem figyelmen kívül nem hagyható és igen jelentős tényezője. A derridai dekonstruktív szubjektivitás- és szövegelméletre hivatkozás ugyanis ennek a harmadik alaptételnek az összefüggésében adódik, ezért végül is olyan hármusról van szó, amit szerintem Herderrel, (a kései) Wittgensteinnel és Derridával lehet jelezni. A nemzeti nyelv Márai gondolta jellege-szerepe ugyanis véleményem szerint a nyelvűség herderi pluralizmusának magyarul kifejezett változata.

Amilyen furcsának tűnhet ez a három név együtt, olyan magától értetődő lesz, ha meggondoljuk, hogy a wittgensteini „nyelvi játék” – mely ahhoz a gondolathoz kapcsolódik, hogy „a nyelv az élet formája” – mindig *nyelvű* játék, mindig egy-egy nyelvközösség életének formája, nyelvű életforma. Az is nyilvánvaló, hogy a nyelvűségen belül adódik az intertextualitás. A szövegköziségben adódó szöveg: nyelvű szöveg, ha nem fonikus. (Weöres „Panyigai ű”-je fonematikus, nem fonikus; még Hugo Ball *Karawane*-ja is az.)

Lesz, aki nevetni fogja a Márai-Wittgenstein-Derrida hármast, a Herder-Wittgenstein-Derrida nevével jelezhető elméletek kapcsolását, hiszen hit kérdése, nem érveké. Másféle hitekkkel is lehet gondolkodni, például „a gondolkodás nyelve” hitével, univerzális és tudattalan-komputációs szimbolika hitével, ami szerint a jelentkező nyelv csak lényegtelen kísérőzene, „epifenomenális”. Ha hinnék is ebben, akkor sem hinném, hogy a költői szövegek nyelve a gondolkodásé, illetve hogy a gondolkodás: csupán szimbolikus jelek komputációja. Ezért tartom Kulcsár Szabó Ernő megközelítését újnak és fontosnak. Nem problémamentesnek, ám ő sem hiheti annak. Amikor elsősorban Esterházy, másodsorban Nádas Péter műveit – szerintem sikeresen – az említett hármast szerint értelmezi, azt is mondja (154): „olyan elbeszéléskultúra ígérete ez, amely a kortudat szintjén felismert feltételezettsége birtokában keresi a világról való beszéd érvényes formáit.”

Érdemes megjegyezni, hogy mozgó világban a „keresi” nem azt jelenti, hogy „nem találja”. Aki keres, talál, ahogy eddig is tudtuk. Manapság arra kell figyelni, hogy aki ta-

lál, nem mondhat le a keresés fáradalmairól. Közmondásszerűen: aki talál, annak keresnie kell. Kulcsár Szabó nem keveri a maga dolgozatát a nagy vitába, vajon lehetséges-e további keresést nem igénylő találás, az egyszerű-s-mindenkorra-megtalálás, és ha nem, miféle különbség van (= található = keresendő) az űzött-megszállott és a játékos keresés között.

A „keresés” gyakran értelmződik a „kísérletezés” szinonimájaként, az avantgárd tevékenység pedig ekképpen „kísérletezőnek”. Az ilyen értelmezés azonban félreértésen alapul, különösen – és ki tudja miért – magyarul. Nemcsak arra kell gondolni, hogy a Montaigne-től Goethén át Musilig húzódó „esszé” („essais”, „Versuch”): „kísérlet”, hanem arra is, hogy Bacon esszéi („essay” a francia „essayer”-ből; buzgó angol puristák hiába akarták meghonosítani a „tryst”-ot) is kísérletek, és azokhoz az empirikus-tudományos kísérletekhez vezette, amelyek mindig találnak, ha sikeresek, és akkor is, ha nem. Szokás ugyan az előbbi hagyományt humanista kérdésének, az utóbbit szcientista kihívásnak vélni; és valóban: az előbbi a „belső”-nek, az utóbbi a „külső”-nek mondott természetre irányul, s amennyiben erre, az egyetlen természet hübriszes kihívásaként értelmezhető. Ám mindez csak értelmezés. Az 1919-es napfogyatkozással kapcsolatos kísérlet, mint tudjuk, a „belső” természetet is próbára tette. A kihívás csak akkor csapdábaejtés, ha a kihívó nem tudja, hogy hívásnak engedelmessékedik és csapdába kerül, ha csapdáknak gondolkodik. Az avantgárd tevékenykedők többnyire nem abban gondolkodtak, ezért is különböztek össze a rokonnak hitt, ám rokontalanná intézményesülő politikai avantgárdokkal, melyek vezetői-tábornokai-generalisszimuszai napóleoni mintára hitték, hogy érdemes élcsapatokat küldeni a főcsapat elé. A kulturális vagy szellemi elme-avantgárdot azonban sohasem hadvezérek és államcsászárok, sőt nem is pápák küldik ki, előre vagy el. A szellemiség élcsapatái, illetve, ahogy magam hiszem, modern utáni felszabadultságban, elcsapatok.

Kulcsár Szabó irodalomtörténetének (maradjon a mellégépelés) nagy, erénye, hogy az avantgárdot komolyan veszi, sokrétűségét és antropológiai jellegét ismeri. Nem gyermekbetegségnek tekinti, amin át kell esni a felnőtté válás útján. Hiányzik nála a még oly udvarias-elismerő leereszkedés is, nem is szólva a bölcs öregember vállon veregető gesztusáról vagy a pocskondiázásról. Az avantgárd és a neoavantgárd egyértelműen érték és fontos (130-132), legyen bár Tolnai Ottó, Kemenes Géfin László, vagy a *Magyar Műhely* nevével jelezhető mű-sor. Ugyanakkor egy-egy olyan kifejezés, mint „a modernség avantgárd utáni formái” (145), arra utal, hogy az avantgárd és a modern kapcsolat fogalmak. Ezt Kulcsár Szabó mintegy ki is mondja (148): „A modernség utolsó horizontján túl megjelenő kérdéscímek inkább annak az irodalmi hagyománynak kedveztek, amely a művészet nyelvén megnyilatkozó individualitást nem választotta el önmaga poétikai megalkothatóságának személyiség- és nyelvértelmezésbeli feltételezettségétől, s meghatározó tapasztalatai voltak a közösség nagy elbeszéléséről kényszerűen levált individuum avantgárd utáni szituáltságáról is.”

A „modern” és az „avantgárd” kapcsolása a „posztmodern” idején mintha mégis megismételné, legalábbis variálná a jól ismert és áldatlan „gyermekbetegség” diagnózist. Meg kell azonban gondolni, hogy a posztmodern, legalábbis egyik értelme szerint, a jelenlegi avantgárd, amennyiben dekonstruktív, miközben a másik értelmében, amennyiben modern utáni/újkor utáni, leszámol a modernség avantgárdjával is: Kolumbusztól Kandinszkijig. Az „avantgárd” szó így ambivalenssé vált, még a „neoavantgárd”-ként is.

Kulcsár Szabó úgy intézi el szövege olvasói számára ezt a dilemmát, hogy más referencia-hálózathoz is nyúl. „Nyelvi magatartás”, „beszéd” és „kommunikáció” szavakkal jelzi a maga számára most lényeges összefüggést. Amit ismételtelen „nyelvi megelőzőségnek” mond, annak felismerése, hogy (132 k) „a műalkotás mögött sohasem az alkotói én, hanem a már létező szó áll, mely új szavak keletkezésének lesz az előfeltétele. Az én

dezintegrációjának tapasztalata így, ezen a nyelvi-poétikai csatornán keresztül vált alapjává ama posztmodern felismerésnek, mely szerint nem a szubjektum alkotja, uralja és használja a nyelvet, hanem a mindenkori nyelv teremti meg azt, amit szubjektumként érzékelünk, szubjektumnak tekintünk és akként is értünk meg”. A magyar nyelvű modern tradíció (149) a „centráltnagy elbeszélések hagyománya” volt, és „így a használható nyelv nagy elbeszélésében élt tovább: feltehetően ennek is nagy része van abban, hogy a jelentés identitását megkérdőjelező avantgárd csak igen kis részben épült be a magyar irodalmi tradícióba. A hetvenes évek végére azonban ez a tradíció épp azért indult átforgulóságnak, mert a »korrekt és igaz beszéd« rögzített távlatait esztétikailag immár csupán olyan formák képviselték, amelyek abból a képzetből merítették a felelő-típusú irodalmi beszéd illúzióját, hogy a világ létező rendjének képviseletében szólnak a befogadáshoz. Az az új nyelvi magatartás viszont, amely már az irodalmi diszkurzusba való belépés tényét sem tekintette magától értetődőnek, úgy szembesült a hagyomány megkerülhetetlenségével, hogy – lemondva az újkori irodalmiság olyan alapelveiről is, mint az eredetiség vagy az innováció – csupán a kontingencia érvényességét tartotta meg magának... Az abszolút horizontjuktól megfosztott értékvilágok kötetlen összjátéka mindinkább olyan szövegtérben jön létre, amely – mivel a nyelv nem a maga jelölő-azonosító funkcióját demonstrálja – mimetikusan utánképezhetetlen dimenziókba helyezi a műalkotás jelentéseit. Ha 1979 táján valóban lényeges fordulatot vett a modern irodalom alakulástörténete, akkor a fordulat központi eleme mindenképpen az irodalomalkotás ez utóbbi komponensének egyértelmű előretörésében keresendő.”

Hosszasan idéztem, mert véleményem szerint a könyvnek ezzel kellett volna kezdődnie. Ezek a gondolatok jelzik Kulcsár Szabó vizsgálódásának és értelmezéseinek kereteit. Frissítően új keretek ezek, különösen magyar nyelven. Költői és irodalmi szövegekről, és szövegekről általában, ilyen keretek közt beszélni, meggyőződésem szerint, igen hasznos és felettebb érdekes. (*Argumentum*, 1993)

A KAKAS SZAVA

Keresztury Tibor-Mészáros Sándor: Szövegkijáratok

A kakas kiált, merthogy virrad – viszont nem az ő szavára kezd virradni, tudjuk.

Ha nem lenne félrevivő, tovább gombolyítanám a – nyilván nem minden öröm nélkül meglelt – mottó-értékű idézetet, s szabnám-illeszteném a szituációra.

A szituációra: azaz a jelenkori magyar irodalom égetően szükséges állapotrajzára, hiszen annak részleteit tárja elénk közös tanulmánykötetében a két fiatal(nak számító) debreceni esztéta-lapszerkesztő-kritikus, Keresztury Tibor és Mészáros Sándor.

Madách-i mankók nélkül, egészen egyszerűen mondom tehát: megjelent a magyar irodalomban a hetvenes évek elején-közepén egy más szemléletmódú, más irodalmi köznyelvet- és jelrendszert használó (sem nem tábor, sem nem kör, sem nem nemzedék) egyéniségek egymásra mutató, egymást erősítő sora és tízegynéhány évvel később – még mindig – a nyomukban, vulkánkitörés utáni hol megdermedő, hol újra tüzes-képlékeny folyamként, egy hozzánk időben már nagyon közeli következő tábor?, kör?, nemzedék? – írók tehát, és meglelték kritikusaikat, értelmezőiket, elfogadtatóikat.

Nyilván ez a normális; boldogabb, nyugodtabb, szervezesebben gyarapodó kultúrákban nincs is mit lelkendezni ezen: jön az új, megküzd, leszámol a régivel, majd rádöbben, mi mindent hasoníthat belőle magáévá, vannak, akik erre reagálnak, s a dolog a következő rezgéshullámok gerjedéséig ismét nyugvópontra jut.

Nálunk nem így van. Egyszerű lenne csak az elmúlt negyvenvalahány év erőszakos, idegen mintát erőltető, központilag irányított kultúra- és művészetideológiájának a számlájára írni a folyamatok és alkotói szerepek összekuszálódását, aránytévését, tisztázatlanságait. De talán még korábról, a 19. századtól, a mindig is kiemelt jelentőségű művész-attitűd állandó túlterheltsége, a társadalom visszamaradottsága és a kultúra előrendülése közti feszültségben hánykolódó személyiség próbatétele is oka ennek a megrekedt, felemás, értékhangsúlyokat előbb parancsra, majd pedig „népfrontosan” felrakosgató tevékenységnek.

Az irodalom, amint az irodalomra (is) figyel – sajátos, nálunk alig kipróbált szituáció. Hiszen szinte a legutóbbi időig fennmaradt az a társadalmi-politikai következményekkel járó „beszéd-ellenbeszéd” (Kulcsár Szabó Ernő) dichotómia, amelyben az új(abb), a más, a kritikusan szembehelyezkedő védelmére kelve is ugyancsak szélsőségekben, az esztétikai önelvűség érvényesítéséről lemondva, majd leszokva lehetett (s tűnhet lehetségesnek még némelyek számára még ma is) szólni.

Azért sorolok tudott dolgokat, hogy még inkább kitűnjék: kellett némi merészség, ifjú elszántság még a nyolcvanas évek végén is – e tanulmányok többségének születési idején –, hogy a jözan, a változásokról a forradalmi hevület túlzásait, önigazoló túlértékeléseit nélkülöző, szigorú, nemegyszer életkori-nemzedéki szempontból önkritikus beszéd felhangozzék, folytatva az irodalomban lezajlott s következményeiben s paradigmáiban még mindig zajló „forradalmi válság” (Endrődi Szabó Ernő) Hekerle László, Zalán Tibor által jelenség mivoltában megragadott, majd Radnóti Sándor, Thomka Beáta, Dérczy Péter, Szegedy-Maszák Mihály, Fodor Géza írásaiban elemzett s legújabban Kulcsár Szabó Ernő új irodalomtörténetében elméletileg is összegzett rendkívül izgalmas időszakának ízekre szedését.

Mészáros és Keresztury elegánsan, a duellum-kódex szabályai nyomán készülni látni „saját idejének”, a – nem sokszor használt, így általuk nem „túlhasznált” – posztmodern-kor feltérképezésének: „nevezze meg elődeit!” És ők megteszik ezt. Visszamennek a hetvenes évek elejére, ha nem is teljes hosszsmetszetében, sőt, saját, ideköthető írásaik egy részéről is nagyvonalúan lemondva, de ezáltal még nyomatékosabban: a példaértékű, alakító egyéni teljesítményekre figyelve, azok által, azok nyomán járva tisztítják az ösvényeket ahhoz a sávhoz, melyen a nyolcvanas évek elején induló nemzedék (Kukorelly, Parti Nagy, Márton László, Krasznahorkai stb.) feltűnhetett. Így válik „főhőssé” Petri György vagy Oravecz Imre Kereszturynál, Mészöly, Lengyel Péter, Hajnóczy Mészárosnál. S elemzéseik ennek jegyében torkollanak egy-egy műnemi áttekintésű, összszegző tanulmányba, az „értékkiválasztó megismerés” (Mészáros Sándor) tapasztalatait az évtizedforduló fiataljaira is alkalmazva: *A visszanyert mértékletesség – gyönyörű Arany János-i, egyszersmind Németh G. Béla-i címadás! – (Kezdet és vég a nyolcvanas évek magyar költészetében)*, illetve *Kezdet és hagyomány (Szemléletváltások újabb prózánkban)* címmel.

Itt lehet közbevetni, hogy a Castorként és Polluxként összetartozónak vélt két szerző szemléleti-ízlésbeli rokonsága, gondolati alapvetésének közössége ellenére szerencsésen különbözik mégis, s leginkább e két dolgozat kapcsán árulkodik ez. Mészáros higgadtabb, lajstromozó, axiomatikus – Keresztury hevülékenyebb, többször adományoz felsőfokú jelzőket, nem hozzáállásban, hanem nyelvi megoldásaiban szubjektívebb, mint például a hazai neoavantgárd mozgalom megítélésekor, vagy nem titkolt kétségeinek számbavételekor a legújabb költői magatartásokkal kapcsolatban. Mészáros inkább (próza)poétikai alakzatok köré, problémákra koncentrálna rendezve az írásait (Lengyel Péter esetében például a történet elbeszélhetősége a kiindulópontja, Esterházyánál a nyelvi enciklopédikuság és a „kisformák”), ami azért is termékeny, mert írásai mélyszerkezetében közvetíti azt a felismerést, hogy az újabb próza szinte valamennyi számottevő darabja önmagában is saját definíciójára tör.

Keresztury mintha szívesebben rajzolna pályáíveket, s figyelne meg időbeli elmozdulásokat: így válnak rendkívül érdekessé a hiányokra, megtorpanásokra való utalások is (Petri *Ami kimaradtjának* „nyers politikai töltetű” darabjairól vagy éppen Szócs Géza, a már korán készen álló költő 1979-es, *Párbaj ...* kötetbeli útkereséséről).

Végül is ezen munkákban Keresztury jut el a mai napig, s ez talán a diakron-elv következetes érvényesítése miatt is történhet így: „Az, amire a nyolcvanas évek költészete az ironia, a kétely, az elutasítás gesztusaival kiindulásképpen még rámutatható, az évtizedforduló fiataljainak gondolkodásában már csak hiányként, egy széthullott értékrend negatív párbeszédre is alkalmatlan törmelékeiként van jelen. Innen ered a költői magatartás defenzív jellege, legújabb líránk posztironikus enerváltsága, túlérett, már-már üde dekadenciája... Ereje és méltósága ennek a költészetnek tehát, hogy nem akar másnak látszani, mint ami, ám a sorsdefiniáló személyesség mértékletességen túli önkorlátozása, a poétikai tétek abszolutizálása a távlatait illető veszélyekre is figyelmeztet” – természetesen inkább az e tételt cáfolók imponáló névsorával együtt: Darvasi Lászlót, Szijj Ferencet, Kovács András Ferencet említve, de még szerencsésen tovább bővíthetően.

Kellemes várakozást keltő adósságot hagynak hátra a szerzők: a magyar irodalom utóbbi negyedszázadának (leírni is furcsa, de bizony, ennyi, ha kiindulópontul 1968-at, a *Töredék Hamletnek* megjelenési idejét vesszük, s talán nem helytelenül) mozgásirányait, értékadó tendenciáit egyszer úgy kellene felvázolni, hogy közben elvégzik a klasszikus modernség-avantgárd-posztmodern lehetséges triászának (legalábbis számukra való) elméleti tisztázását is egy részletezőbb, hosszsmetszeti vizsgálódás mellett, vagyis inkább – gyakorló kritikusokról lévén szó – vele egyetemben. Ehhez minden joguk és képességük megvan.

Rokonszenves és ugyancsak várakozást ébresztő az az önelégületlenség és önvád,

mellyel mindketten magamagukat illetik (a szintén általuk kezdeményezett, igen tanulságos töprengéseket elindító, *Korforduló 2* című körkérdés-sorozatukban, az *Alföld* legutóbbi számaiban). Közbevetőleg: az azóta már elhíresült mondatokat számos pályatársuk – e sorok írójával egyetemben – mélyen a szívére vette, s a „követés és az odafigyelés szolid folyamatosságának” követelményét a mindennapi örült hajsza gyakorlatával szomorúan vetette össze. Mindazonáltal e gyűjteményes munkájuk „kihagyásos periódusos rendszere” kívánja meg éppen tőlük, hogy (nagy leegyszerűsítéssel) a huszonévesek vonulatának teljesítményével – ahol megengedhető – a helyeket feltöltögessék, azaz velük pályakép-értékű tanulmányokban vessenek számot.

Felelősség, komolyság – saját kitüntetett műfajuknak, a kritikának megváltozott szerepe és helyzete, ami folyamatosan foglalkoztatja őket, amikor végig arról a kihívásról beszélnek, mikor *nincs kihívás*. Amikor egy, mára már nem irodalmi kultúrában kell elhelyezni a mégis-irodalmat.

A *Szövegkijáratok*-ban a két debreceni fiatalember, aki nemcsak figyel, követi, hanem áldozatosan „szervezi” is kor- és pályatársai irodalmi forgolódását, hasonlatossá válik a mozi sötétjében a székünkhöz irányító jegyszédőkhöz. Ők ugyanis, hogy el tudjanak jutni a helyünkre, még világosban tanulmányozták a mozi alaprajzát. (*Széphalom*, 1992)

A Jelenkor Kiadó Téli Könyvvásárra megjelenő kötetei

